

Πουκία Μουσαφίρου, Οικογένεια και Οικονομία
στη Νομική, Αθήνα, Gutenberg, 2004

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Η ΑΝΕΠΑΡΚΕΙΑ ΤΩΝ ΘΕΩΡΙΩΝ

- Περίοδοι εμφάνισης και ανάπτυξης
ως κοινωνιολογίας ως Οικονομίας
- Θεωρητικές Προσεγγίσεις 20^{ου} Αιώνα

Στις αρχές του 21ου αιώνα παρατηρείται μια αυξανόμενη συνειδητοποίηση του «τέλους» των μεγάλων θεωριών, δηλαδή των θεωριών εκείνων που επέτρεπαν την τοποθέτηση του (συνολικού) κοινωνικού γίγνεσθαι και των εκδηλώσεών του στην ιστορία, που συνιστούσαν εργαλεία για την περιγραφή, την ερμηνεία (και την «κατανόηση»), την αξιολόγηση των κοινωνικών φαινομένων όπως και προβλέψεις για την εξέλιξή τους. Όσον αφορά την κοινωνιολογία της οικογένειας, το «τέλος» των μεγάλων θεωριών ή, καλύτερα, η διαπίστωση της ανεπάρκειάς τους δεν επήλθε αιφνιδίως αλλά σταδιακά, ακολουθώντας την συνειδητοποίηση των μεταβολών που παρατηρήθηκαν και που, όπως είδαμε, χαρακτηρίζουν την οικογένεια τόσο ως κοινωνικό θεσμό όσο και ως τρόπο οργάνωσης του ιδιωτικού βίου. Αυτή την σταδιακή πορεία της κοινωνιολογίας της οικογένειας και των σχετικών με την οικογένεια κοινωνιολογικών θεωριών θα σκιαγραφήσουμε στο Κεφάλαιο αυτό. Είναι μια πορεία από την ασφάλεια της βεβαιότητας στην ανασφάλεια της αμφιβολίας, από την ευκολία της καθολικής αλήθειας στις δυσχέρειες των επιμέρους «αληθειών», από την σταθερότητα και την ευταξία στην

αστάθεια και την ρευστότητα. Είναι, κατά κάποιον τρόπο, μια πορεία από την θεωρία προς την μεταθεωρία¹.

Όπως πολλοί υποστηρίζουν², η εξέλιξη της κοινωνιολογίας της οικογένειας πέρασε από (τουλάχιστον) τρεις περιόδους. Θα αναφερθούμε συνοπτικά στις δύο πρώτες και αναλυτικότερα στην τελευταία που, αν και συμπίπτει με την ανάπτυξη της κοινωνιολογίας της οικογένειας ως αυτοτελούς επιστημονικού κλάδου, εξελίσσεται στην θεωρητική πολυδιάσπαση και, εντέλει, στην ανεπάρκεια που ήδη σημειώσαμε.

1. Η πρώτη περίοδος

Η πρώτη περίοδος είναι αυτή της εμφάνισης και της ανάπτυξης της κοινωνιολογίας, κατά τον 19ο αιώνα – και, ιδιαίτερα το δεύτερο μισό του. Είναι μια εποχή ανασφάλειας και κρίσης, καθώς η κοινωνία έμοιαζε κατ' άλλους να μεταβάλλεται ριζικά

1. Μια προσέγγιση της πορείας αυτής επιχειρούν οι S. A. MANN, M. D. GRIMES, A. Abel KEMP και P. J. JENKINS σε μια ανάλυση του περιεχομένου των βιβλίων κοινωνιολογίας της οικογένειας κατά τα τελευταία τριάντα χρόνια. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης περιλαμβάνονται στο άρθρο τους «Paradigm shifts in family sociology? Evidence from three decades of family textbooks», *Journal of Family Issues*, 1997, 18/3, σσ. 315-349.

2. Μια πρώτη αντιμετώπιση του ζητήματος που πραγματεύεται το Κεφάλαιο αυτό έγινε από την συγγραφέα στο άρθρο «Για την σύγχρονη κοινωνιολογία της οικογένειας: αναφορά στη διεθνή βιβλιογραφία» (αφιέρωμα του περιοδικού *Διαβάζω*, 241/13.6.1990 με τίτλο «Κοινωνιολογία της Σύγχρονης Οικογένειας»). Στο Κεφάλαιο αυτό έχουν περιληφθεί πολλά στοιχεία εκείνου του κειμένου – το οποίο, βέβαια, δεν περιλάμβανε την κρίσιμη περίοδο από το τέλος της δεκαετίας του 1980 έως τις μέρες μας. Έτσι, λόγω και των σημαντικών μεταβολών που έχουν εν τω μεταξύ εδραιωθεί ως προς την αντίληψη τόσο της οικογενειακής πραγματικότητας και της δυναμικής της όσο και της θεωρίας, το Κεφάλαιο αυτό έχει άλλη δομή και άλλον προσανατολισμό από το αρχικό εκείνο κείμενο.

και κατ' άλλους να αποσυντίθεται. Η κοινωνιολογία αναπτύσσεται ως η επιστήμη που θα συμβάλει στην αντιμετώπιση της ανασφάλειας και της κρίσης, αναλύοντας τα έντονα προβλήματα συνοχής και προτείνοντας λύσεις σ' αυτά. Η οικογένεια τοποθετείται στο επίκεντρο των προβληματισμών, οι οποίοι ανήκουν σε δύο μεγάλες κατηγορίες.

Στην πρώτη κατηγορία προβληματισμών, η οικογένεια συνδέεται με την αντίληψη του ατομικισμού ως κυρίου αιτίου των προβλημάτων κοινωνικής συνοχής³. Ο ατομικισμός θεωρείται ότι εξασθενεί το ενδιαφέρον και την εμπλοκή με τα κοινά και αποτρέπει από την συλλογική δράση. Ο Τοκβίλ εκφράζει γλαφυρά την αντίληψη της εποχής: «Ο ατομικισμός είναι στοχαστικό και ειρηνικό συναίσθημα, που προδιαθέτει κάθε πολίτη να απομονωθεί μέσα στην μάζα των ομοίων του και, μαζί με την οικογένεια και τους φίλους του, να μείνει παράμερα από αυτούς, έτσι ώστε, έχοντας κατασκευάσει μια δική του μικρή κοινωνία, εγκαταλείπει πρόθυμα την μεγάλη κοινωνία στην τύχη της»⁴. Αυτή την «ατομικιστική» αντίληψη της οικογένειας συμμερίζονται εν μέρει ο Κοντ⁵ και ο Ντυρκάμ⁶, οι οποίοι αναγνωρίζουν στην οι-

3. Να θυμίσουμε εδώ ότι η μεταβολή της κοινωνίας από αγροτική-γεωργική-παραδοσιακή σε αστακή-βιομηχανική-σύγχρονη εσήμανε πρωτίστως την αντικατάσταση της ομάδας (οικογένειας, συντεχνίας, κοινότητας κ.λπ.) από το άτομο, ως άξονα οργάνωσης.

4. Alexis DE TOCQUEVILLE (1986), *De la démocratie en Amérique*, Παρίσι, Gallimard, «Folio Histoire», τόμος II, σ. 143 [πρώτη έκδοση του τόμου αυτού: 1840].

5. Auguste COMTE (1852), *Système de politique positive ou Traité de sociologie instituant la Religion de l'Humanité*, Paris, Carilian-Coenry et Vor Dalmont, 2ος τόμος. (Το έργο δημοσιεύθηκε σε τέσσερις τόμους μεταξύ των ετών 1851 και 1854.)

6. Αναφορές στην οικογένεια υπάρχουν σε όλο σχεδόν το έργο του Emile Durkheim – ο οποίος διατηρεί στο περιοδικό *L'Année Sociologique* που ιδρύει το 1898 και έως τον θάνατό του (1917) την στήλη «Οικιακή Οργάνωση» (*Organisation Domestique*). Ακριβώς στα ζητήματα που απασχολούν εδώ, αναφέρονται

κογένεια έναν στρατηγικό ρόλο στην διατήρηση ή την «ανασύσταση» του κοινωνικού ιστού (Commaille, Strobel, Villac, 2002: 23). Αυτή η αντίληψη της οικογένειας ως καιρίου κοινωνικού θεσμού που διαφοροποιείται στον χρόνο και που, σε κάθε στιγμή, εκφράζει και αναπαράγει τις θεμελιώδεις αξίες της κοινωνίας αποτελεί κοινή παραδοχή για τους θεμελιωτές της κοινωνιολογίας. Παρά τις διαφορές τους αλλά και την διαφορετική (σε ένταση όσο και κατεύθυνση) επιρροή που άσκησαν στην εξέλιξη της κοινωνιολογίας της οικογένειας (και, βέβαια, όχι μόνον) η αντίληψη αυτή υπήρξε η κοινή συμβολή των διανοητών της περιόδου αυτής που αποτέλεσε εφεξής και ως σήμερα τόσο κοινό τόπο ώστε να θεωρείται περιττό να τεκμηριωθεί: όταν αναφέρεται είναι σχεδόν εκ περισπού – και, συνήθως, υπονοείται. Έτσι, ο Τοκβίλ⁷, ο Κοντ⁸, ο Λε Πλαι⁹, ο Ντυρκάιμ¹⁰ επισημαίνουν την στενή σχέση των μεταβολών που παρατηρούνται στην οικογένεια με τις ριζοσπαστικές αν όχι επαναστατικές κοινωνικοπολιτικές μεταβολές της εποχής, θεωρώντας την οικογένεια ως «εικόνα» της κοινωνίας (Cicchelli-Pugeault et Cicchelli, 1998: 32-37). Αν και

τα κείμενα: «Introduction à la sociologie de la famille» (1888), «La famille conjugale: conclusion du cours sur la famille» (1892 – αλλά δημοσιεύτηκε το 1921, μετά τον θάνατο του Durkheim) και «Le divorce par consentement mutuel» (1906) – κείμενα που αναδημοσιεύονται το 1975 με επιμέλεια του V. KARADY, *Textes II, III*, Paris, Minuit.

7. *De la démocratie en Amérique*, ό.π.

8. *Système de politique positive*, ό.π.

9. Frédéric Le PLAY (1855), *Les ouvriers européens. Etudes sur les travaux, la vie domestique et la condition morale des populations ouvrières de l'Europe, précédées d'un exposé de la méthode d'observation*, Imprimerie impériale, Paris (Περίληψη του μνημειώδους αυτού έργου δημοσιεύθηκε το 1879 με τον τίτλο *La méthode sociale. Abrégé des ouvriers européens*, που εκδόθηκε το 1989 από τον οίκο Méridiens Klincksieck, Paris) (1871), *L'organisation de la famille selon le vrai modèle signalé par l'histoire de toutes les races et de tous le temps*, Téqui, Bibliothèque de l'Oeuvre Saint- Michel, Paris.

10. Κυρίως, *Textes*, ό.π.

από διαφορετική οπτική, το ίδιο εντέλει επισημαίνει ο Ένγκελς¹¹, ο οποίος αναδιατυπώνει τους σταθμούς στην εξέλιξη της οικογένειας που είχε αρχικά διατυπώσει ο Αμερικανός Μόργκαν¹². Στον πρόλογο του κλασικού βιβλίου του¹³, ο Ένγκελς αναγνωρίζει στον Μόργκαν την ανακάλυψη στην Αμερική της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας που πρωτοδιατύπωσε ο Μαρξ.

Στην δεύτερη κατηγορία προβληματισμών, η οικογένεια απασχολεί τους διανοητές της εποχής στο πλαίσιο ενός «οικογενισμού» (familism), «μιας φιλόδοξης κρατικής πολιτικής για την προστασία της οικογένειας, που θεωρείται ως καιριος θεσμός λόγω της εξασφάλισης των λειτουργιών βιολογικής και κοινωνικής αναπαραγωγής και λόγω της συμβολής της στην κοινωνική και πολιτική δόμηση» (Commaille, Strobel, Villac, 2002: 23). Οι προβληματισμοί της κατηγορίας αυτής συνδέθηκαν τόσο με εκείνους της προηγούμενης όσο και με έναν αξιόλογο και έντονο εμπειρικό προσανατολισμό¹⁴: η συμβολή των ερευνών του Ντυρκάιμ¹⁵ αλλά και του Λε Πλαι¹⁶ (κυρίως, μάλιστα, του δεύτερου) έδωσαν εξ αρχής στα ποσοτικά και ποιοτικά στοιχεία μια σημαντική θέση στην κοινωνιολογική μελέτη της οικογένειας. Ανεξάρτητα από τον ιδεολογικό τους προσανατολισμό, οι διανοητές της εποχής εκκινούν από την ίδια διαπίστωση: την κρίση της κοινωνίας και

11. Friedrich ENGELS, 1884, *Der Ursprung der Familie, des Privateigentum un des Staats* (Ελληνική μετάφραση από Α. Κυριακοπούλου, *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του Κράτους*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1966).

12. L. H. MORGAN, 1869, *Ancient Society* (γαλλική μετάφραση *La société archaïque*, Paris, Anthropos, 1971). Για την συμβολή του Morgan βλέπε και Α. Μισέλ, σσ. 33 κ.ε. της ελληνικής μετάφρασης.

13. Σελίδα 5 της ελληνικής μετάφρασης, ό.π.

14. Πολλοί από τους διανοητές της εποχής εξέφρασαν προβληματισμούς και των δύο κατηγοριών.

15. *Ο.π.*

16. Με δεδομένες τις περιορισμένες τεχνικές δυνατότητες της εποχής, η φιλόδοξη συγκριτική έρευνα του Le Play αποτέλεσε σταθμό (ή αφετηρία:) της κοινωνιολογικής έρευνας.

της οικογένειας. Οι ιδεολογικές διαφοροποιήσεις, που χαρακτηρίζουν τόσο τις διάφορες προσεγγίσεις της κοινωνίας και της οικογένειας κατά την περίοδο αυτήν όσο και τις τοποθετήσεις ως προς τις λύσεις των έντονων κοινωνικών προβλημάτων και συγκρούσεων της εποχής αυτής, μεταβάλλουν σημαντικά και την (γενικευμένη) αντίληψη της στενής σχέσης μεταξύ οικογένειας και κοινωνίας. Έτσι, «Συντηρητικοί και φιλελεύθεροι βεβαιώνουν ότι η διαμορφούμενη κοινωνική τάξη πρέπει να συνεχίσει να βασίζεται σε μια οικογενειακή δομή, ενώ οι σοσιαλιστές προβλέπουν τον ριζικό επαναπροσδιορισμό ενός πλαισίου που θεωρείται ότι υπόκειται στις οικονομικές απαιτήσεις» (Cicchelli-Pugeault et Cicchelli, 1998: 5). Οι δεύτεροι προτείνουν, άλλωστε, την ανατροπή αυτού του πλαισίου: η οικογένεια είναι, για τον Μαξ και για τον Ένγκελς, έκφραση της άρρωστης κοινωνίας και παράγοντας της παθογένειάς της.

2. Η δεύτερη περίοδος

Η δεύτερη περίοδος είναι αυτή του πρώτου μισού του 20ού αιώνα, όπου επικρατεί η έμφαση αφενός στις μεθόδους και τεχνικές της εμπειρικής έρευνας και, αφετέρου, στην αντιμετώπιση της οικογένειας ως κοινωνικής ομάδας την οποία αποτελούν άτομα που βρίσκονται σε διαντίδραση. Η έμφαση στην εμπειρική έρευνα συμβάλλει στην εδραίωση της επιστημονικότητας της κοινωνιολογίας της οικογένειας, καθώς την αποδεσμεύει από την ηθικολογία που εν μέρει την χαρακτήριζε στην προηγούμενη περίοδο. Η αντιμετώπιση της οικογένειας ως ομάδας επιτρέπει την διάκριση της οικογένειας ως κοινωνικού θεσμού (συνδεδεμένου με την οργάνωση του συλλογικού βίου) από εκείνη της οικογένειας ως κοινωνικής ομάδας (συνδεδεμένη με την οργάνωση του ιδιωτικού βίου). Αν κατά την πρώτη περίοδο κυριαρχεί η ευρωπαϊκή σκέψη, κατά την δεύτερη αναπτύσσεται και εντέλει επι-

κρατεί η αμερικανική – κυρίως με την Σχολή του Σικάγο¹⁷ όπου, κατά τον μεσοπόλεμο, επικρατεί ο εμπειρικός προσανατολισμός¹⁸ και συνδυάζεται με την διαντιδραστική προσέγγιση στην μελέτη της αστακής κοινωνίας (και, μάλιστα, των μεγαλουπόλεων). Στην Σχολή του Σικάγο γεννιέται και αναπτύσσεται η θεωρητική προσέγγιση της συμβολικής διαντίδρασης¹⁹, που σφράγισε την κοινωνική ψυχολογία αλλά και που, όπως θα δούμε, εξελίχθηκε κατά την επόμενη περίοδο σε μια από τις κύριες θεωρητικές προσεγγίσεις της οικογένειας. Ένας από τους συνιδρυτές της Σχολής, ο Έρνεστ Μπάρτζες, ασχολείται ιδιαίτερα με την οικογένεια και δημοσιεύει ένα σχετικό βιβλίο²⁰. Στο πνεύμα της Σχολής, αν και χωρίς να είναι μέλος της, είναι και το σχετικό με την οικογένεια έργο του Μέγερ Νίμκοφ²¹.

Ιδιαίτερα δραστήρια κατά την περίοδο αυτήν και με πλούσιο

17. Η Σχολή αυτή ακμάζει μεταξύ 1920 και 1935.

18. Αποδίδοντας πρωταρχική σημασία στην προσωπική επαφή του ερευνητή με την πραγματικότητα που μελετά, η Σχολή του Σικάγο προωθεί εργαλεία εμπειρικής έρευνας όπως η συμμετοχική παρατήρηση, οι βιογραφίες αλλά και οι συνεντεύξεις βάθους.

19. Μεταξύ των θεμελιωτών της προσέγγισης αυτής είναι: (α) ο George Herbert MEAD (βλέπε, μεταξύ άλλων, *Mind, self and society*, 1934), που υπογραμμίζει την σημασία του ρόλου ως σημείου σύμπτωσης της κοινωνίας (και της δομής της) με το πρόσωπο (και την προσωπικότητα), και (β) ο μαθητής του Simmel, Robert Ezra PARK (βλέπε, κυρίως, *An introduction to the science of sociology*, 1921 – που γράφεται με τον Ernest BURGESS), ο οποίος εισήγαγε στην κοινωνιολογία έννοιες όπως η κοινωνική απόσταση και ο οριακός άνθρωπος.

20. Το 1945 πρωτοδημοσιεύεται, σε συνεργασία με τον H. LOCKE, *The family, from institution to companionship* – που ξαναδημοσιεύεται δέκα χρόνια αργότερα από τις εκδόσεις American Book.

21. Meyer F. Nimkoff (1904-1968) – που αρχίζει να δημοσιεύει κείμενα για την οικογένεια, το παιδί και τις οικογενειακές σχέσεις ήδη από την δεκαετία του 1930. Το βιβλίο του *Marriage and the family*, πρωτοδημοσιεύτηκε το 1934 και ξαναδημοσιεύεται το 1947 (Boston, Houghton Mifflin Co). Να σημειώσουμε εδώ ότι στο πνεύμα της Σχολής είναι και το αρκετά μεταγενέστερο βιβλίο του M. F. NIMKOFF, *Comparative family systems*, Boston, Houghton Mifflin Co, 1965.

εμπειρικό έργο, η αμερικανική κοινωνιολογία αναπτύσσει έναν θεωρητικό προβληματισμό για την οικογένεια που θα αξιοποιηθεί κατά την επόμενη περίοδο. Θα λέγαμε, ωστόσο, ότι η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται περισσότερο από την τεκμηρίωση (απαραίτητη, άλλωστε, για όποια θεωρητική συμβολή) και λιγότερο από θεωρητικές αναζητήσεις για την κατανόηση της οικογένειας και των οικογενειακών φαινομένων²². Αποτελεί, έτσι, ένα είδος «εισαγωγής» στην επόμενη περίοδο κατά την οποία και διαμορφώνεται η κοινωνιολογία της οικογένειας.

3. Η τρίτη περίοδος

Η τρίτη περίοδος της κοινωνιολογίας της οικογένειας, αυτή που καλύπτει το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, είναι και η περίοδος κατά την οποία αυτή επιβάλλεται ως διακριτός κλάδος της κοινωνιολογίας. Η σημασία της περιόδου αυτής για την κοινωνιολογία της οικογένειας και, ειδικότερα, για την σχετική με την οικογένεια κοινωνιολογική θεωρία, δεν μπορεί να συγκριθεί με την σημασία των προηγούμενων ούτε ως προς την ποικιλία των ζητημάτων που τίγονται και αναπτύσσονται ούτε ως προς τον αριθμό των δημοσιεύσεων. Υπάρχει, ωστόσο, κάτι κοινό με την πρώτη περίοδο: η αίσθηση της ρήξης με το παρελθόν, της βαθύτατης και πολυσήμαντης τομής στην εξέλιξη της οικογένειας και της κοινωνίας. Για κάποιους, η ρήξη και η τομή δεν νοούνται

22. Θα ήταν παράλειψη να μην αναφέρουμε ιδιαίτερα εδώ το έργο της Simone de BEAUVOIR, *Le deuxième sexe* που δημοσιεύεται με την λήξη της περιόδου αυτής – και, συγκεκριμένα το 1949. Το βιβλίο αυτό, σημαντικό για τις γυναίκες σπουδές ακόμα και έως τις μέρες μας, κατατάσσει την Simone de Beauvoir μεταξύ των πρωτοπόρων στοχαστών και μελετητών της θέσης και του ρόλου της γυναίκας στην οικογένεια και την κοινωνία. Το βιβλίο είναι δίτομο: ο πρώτος τόμος έχει υπότιτλο *Les faits et les mythes* και ο δεύτερος *L'expérience vécue* (Paris, Gallimard, 1949).

απλώς ως καμπή αλλά ως «κρίση». Ρητά ή άρρητα, ως λόγος ή ως αντίλογος, η προβληματική της «κρίσης» κυριαρχεί κατά την περίοδο αυτήν.

Μεταπολεμικά και, ιδιαίτερα, από την δεκαετία του 1950, η κοινωνιολογία της οικογένειας χαρακτηρίζεται από: (α) μια προσπάθεια σύνθεσης και θεωρητικής εμπέδωσης, μια έντονη τάση απόδοσης στην κοινωνιολογία της οικογένειας των επιστημονικών της χαρακτηριστικών και στόχων, (β) την αυξανόμενη ανησυχία για την μεθοδολογική ανεπάρκεια και την συνακόλουθη αδυναμία σύνδεσης της καλειδοσκοπικά μεταβαλλόμενης πραγματικότητας με την κοινωνιολογική θεωρία και (γ) την σημασία παρέμβασης για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που εμφανίζει η πραγματικότητα αυτή – δηλαδή την σημασία της οικογενειακής πολιτικής. Τα χαρακτηριστικά αυτά δεν έχουν την ίδια σημασία και βαρύτητα κατά την διάρκεια της περιόδου: καθώς οι δεκαετίες πέρνουν και ο αιώνας τελειώνει, η ανησυχία για την αδυναμία σύνδεσης της κοινωνικής πραγματικότητας με την κοινωνιολογική θεωρία ενισχύεται και εντέλει κυριαρχεί. Παράλληλα, καθώς απασχολεί η αντιμετώπιση της «κρίσης» και των οικογενειακών φαινομένων που συνδέονται με αυτήν, ενισχύεται η σημασία της οικογενειακής πολιτικής. Τα κείμενα που δημοσιεύονται από την δεκαετία του 1950 και μετά καταγράφουν αυτήν την πορεία που, από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, εκφράζει την αναζήτηση μιας άλλης οπτικής τόσο για την κατανόηση των εξελίξεων που παρατηρούνται στον τρόπο οργάνωσης του ιδιωτικού βίου που είναι η οικογένεια όσο και για την θεωρητική τεκμηρίωση της οπτικής αυτής.

Από την αρχή της περιόδου αυτής κυριαρχούν, όπως θα δούμε, οι αμερικανοί μελετητές και ερευνητές. Οι έρευνες και οι μελέτες τους έστρεψαν σταδιακά το ενδιαφέρον και των ευρωπαίων συναδέλφων τους στην εμπειρική μελέτη και την θεωρητική αντιμετώπιση μεταβολών, τάσεων και προβλημάτων που, αρχικά, χαρακτήριζαν την αμερικανική κοινωνία – στο πλαίσιο της

οποίας διαμορφώθηκαν και μπορούσαν να εξηγηθούν μόνο σε αναφορά με αυτήν. Τούτο ώθησε προς συγκριτικές μελέτες και έρευνες που θα μπορούσαν να στηρίξουν (ή να «εκσυγχρονίσουν») θεωρητικές προσεγγίσεις.

Προκειμένου να σκιαγραφήσουμε την πορεία της κοινωνιολογίας της οικογένειας και της θεωρίας για την οικογένεια (άρα: και τους λόγους που τις οδήγησαν στις προσεγγίσεις της τελευταίας δεκαετίας – και αυτού του βιβλίου), σημειώνουμε τα ζητήματα που κυρίως απασχόλησαν και τις σχετικές με αυτά κύριες δημοσιεύσεις κατά δεκαετία.

Ας πάρουμε, λοιπόν, τα πράγματα με την σειρά.

3.1. Κατά την δεκαετία του 1950 (και τουλάχιστον το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1960), το θεωρητικό ζήτημα που απασχολεί τους περισσότερους μελετητές είναι αυτό της διατύπωσης γενικών αρχών που να επιτρέπουν την διαμόρφωση ενός θεωρητικού πλαισίου το οποίο να αποτελέσει την βάση για την συντονισμένη ανάπτυξη της οικογενειακής θεωρίας ή, καλύτερα, των οικογενειακών θεωριών (White and Klein, 2002: 25-26). Παράδειγμα άμεσης ενασχόλησης με το ζήτημα αυτό είναι, κατά την δεκαετία αυτήν, τα κείμενα του Χιλλ²³. Έμμεσα, το θέμα αυτό απασχολεί όλους τους μελετητές. Δημοσιεύονται, έτσι, θεωρητικά κείμενα κλασικά για την κοινωνιολογία της οικογένειας όπως είναι αυτό των Όγκμπορν και Νίμκοφ²⁴, όπου οι παρατηρούμενες μεταβολές των οικογενειακών σχημάτων συνδέονται με τις τεχνολογικές εξελίξεις²⁵ και τις επιπτώσεις τους για να επισημαν-

23. R. HILL (1951), «Review of current research on marriage and the family», *American Sociological Review*, 16, σσ. 694-701 – και, ιδίως, R. HILL and D. HANSEN, 1960, «The identification of conceptual frameworks utilized in family study», *Marriage and Family Living*, 22, σσ. 299-311.

24. W. F. OGBURN and M. F. NIMKOFF, 1955, *Technology and the changing family*, Boston, Houghton Mifflin.

25. Στην σημασία της επίδρασης των τεχνολογικών εξελίξεων αναφέρεται

θεί η (σημαντική για την οικογένεια) απώλεια λειτουργιών που παραδοσιακά εξεφραζαν αλλά και αναπαρήγαν την εν γένει οικογενειακή ζωή. Για τους Πάρσονς και Μπαϊηλς²⁶, η απώλεια λειτουργιών οφείλεται στην συνδεδεμένη με τον κοινωνικό εκσυγχρονισμό εξειδίκευση των θεσμών²⁷ και συνοδεύεται από ένα σημαντικό αντιστάθμισμα: η απώλεια κάποιων λειτουργιών (ιδιαίτερα στο μακροκοινωνιολογικό επίπεδο – της παραδοσιακής οικονομικής λειτουργίας, για παράδειγμα) επιτρέπει στην οικογένεια να είναι πιο αποτελεσματική στις υπόλοιπες (ιδιαίτερα

και η ανθρωπολόγος Margaret MEAD στο πολύ γνωστό βιβλίο της *Male and Female* που πρωτοδημοσιεύεται το 1950. Η επίδραση η οποία κυρίως την ενδιαφέρει είναι αυτή που έχει ο σύγχρονος οικιακός εξοπλισμός στους ρόλους των φύλων. Και σημειώνει: «ακριβώς όπως τα καινούργια μας ιατρικά καταπύτια δημιουργούν καινούργιες ευαισθησίες σε ασθενείς και καινούργιες νοσηρές καταστάσεις, έτσι και ο καινούργιος οικιακός εξοπλισμός δεν οδήγησε σε περισσότερο ελεύθερο χρόνο για παιχνίδι με το μωρό, περισσότερο χρόνο για να διαβάσει κανείς καθισμένος αναπαυτικά δίπλα στο τζάκι, (...) αλλά απλώς συνδυάστηκε με άλλες τάσεις προκειμένου να καταστήσει την ζωή της αμερικανίδας νοικοκυράς όχι ευκολότερη αλλά με περισσότερες απαιτήσεις» [M. MEAD (1975), *Male and female*, London, Penguin].

26. T. PARSONS and R. BALES (1955), *Family, Socialization and Interaction Process*, Glencoe, Free Press. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι το κείμενο αυτό δημοσιεύεται στις ΗΠΑ την ίδια χρονιά με εκείνο των Ogburn and Nimkoff (ό.π.). Η «σύμπτωση» γίνεται ακόμα πιο ενδιαφέρουσα αν σημειώσει κανείς την δημοσίευση επίσης κατά το 1955 ενός άρθρου του R. HILL («A critique of contemporary marriage and family research», *Social Forces*, 33, σσ. 268-277), στο οποίο εκφράζεται η ανησυχία του συγγραφέα για την ανεπάρκεια των νοηματικών πλαισίων και ερευνητικών μεθόδων για την περιγραφή και την ερμηνεία της οικογενειακής πραγματικότητας. Το άρθρο αυτό μπορεί να θεωρηθεί ως προάγγελος των κειμένων (του ίδιου του Hill αλλά και άλλων) για την ανεπάρκεια της θεωρίας – ζήτημα που, όπως θα δούμε, θα αποδειχθεί κείμενο ήδη από την επόμενη δεκαετία.

27. Οι συγγραφείς αυτοί μπορεί, επομένως, να θεωρηθούν, ως προς το ζήτημα αυτό, συνεχιστές της θεωρίας του Durkheim ως προς τον αναπόφευκτο πολλαπλασιασμό και την εξέλιξη αναπόφευκτη εξειδίκευση των θεσμών καθώς η κοινωνία εκσυγχρονίζεται.

στο μικροκοινωνιολογικό επίπεδο – στην κοινωνικοποίηση των παιδιών, για παράδειγμα, αλλά και την σταθεροποίηση της προσωπικότητας των ενηλίκων). Οι λειτουργίες συνιστούν μια πλευρά της θεωρίας του Πάρσονς για την οικογένεια που περιορίζεται στην οικογένεια-πυρήνα (δηλαδή αυτήν που αποτελείται από τους γονείς και τα παιδιά τους)²⁸. Αλλά η θεωρία αυτή περιλαμβάνει ακόμα (Μισέλ, 1981: 83 κ.ε.) την θεωρία της δομής της σύγχρονης οικογένειας και της, συνδεδεμένης με αυτήν, θεωρίας των ανδρικών και των γυναικείων ρόλων. Κατά τον Πάρσονς, η σύγχρονη οικογένεια²⁹ «διαθέτει τα εξής δομικά χαρακτηριστικά: είναι σχετικά απομονωμένη από την ευρεία ομάδα των συγγενών, είναι νεοτοπική ως προς την κατοικία της, βασίζεται σ' ένα αμφίπλευρο σύστημα συγγένειας που στηρίζεται στον γάμο, έχει αξίες που τείνουν προς τον ορθολογισμό. Τέλος, διαφοροποιεί έντονα τους ρόλους των φύλων και των γενεών (...)» (ό.π.: 88). Η αντίληψη του Πάρσονς για την διαφοροποίηση αυτή (και την αναγκαιότητά της) συνδέεται με την αναπόφευκτη (αλλά και ευκατάρτη) εξειδίκευση των ρόλων: «ο πατέρας έχει τον εκτελεστικό ρόλο συνδέσμου με την κοινωνία και, καταρχήν, προμηθευτή των υλικών αγαθών της οικογένειας ενώ η γυναίκα έχει τον εκφραστικό ρόλο (...)» (ό.π.: 92), και μέσα από την διάκριση αυτήν επιτυγχάνεται η βέλτιστη κοινωνικοποίηση των παιδιών³⁰ και η απόκτηση από αυτά ταυτότητας φύλου – ενώ, ταυτόχρο-

28. Στον Πάρσονς οφείλεται η καθιέρωση της συμμετοχής του Εγώ σε δυο οικογένειες-πυρήνες: την οικογένεια προσανατολισμού (στην οποία το Εγώ συμμετέχει μαζί με τους γονείς και τα αδέρφια του) και την οικογένεια αναπαραγωγής (στην οποία το Εγώ συμμετέχει μαζί με τον/την σύζυγο και τα παιδιά τους) – οικογένειες, στις οποίες αναφερθήκαμε στο προηγούμενο Κεφάλαιο.

29. Ο Πάρσονς αναφέρεται στην **αμερικανική** οικογένεια, για την οποία και έχει στοιχεία. Είναι, ωστόσο, πεπεισμένος πως ό,τι ισχύει για την αμερικανική ισχύει και για την οικογένεια στις σύγχρονες κοινωνίες.

30. Για τον Πάρσονς, η οικογένεια-πυρήνας, με την κοινωνικοποίηση των παιδιών και την σταθεροποίηση της προσωπικότητας των ενηλίκων που εξα-

να, η κοινωνία και οι δομές της αναπαράγονται μέσω της κοινωνικοποίησης αυτής. Η θεωρία αυτή *ομοιόστασης*³¹ που υποστήριξε ο Πάρσονς, έτυχε της αυστηρότερης αλλά και εποικοδομητικότερης κριτικής: η σημασία της συμβολής του έγκειται αφενός στις έντονες αμφισβητήσεις που προκάλεσε και που υπήρξαν το έναυσμα πληθώρας προβληματισμών, πολλοί από τους οποίους αποδείχτηκαν καθοριστικοί για την εξέλιξη της (θεωρητικής και εμπειρικής) αντιμετώπισης της οικογένειας. Αφετέρου, ο Πάρσονς κατατάσσεται μεταξύ των κατεξοχήν «λειτουργιστών»³² κοινωνιολόγων και η εμμονή του στους παράγοντες που εξασφαλίζουν την κοινωνική συνοχή επικρίθηκε έντονα από τους υποστηρικτές της κοινωνικής σύγκρουσης³³. Εν πάση περιπτώσει, ο δομολειτουργισμός του Πάρσονς και οι απόψεις του κυριαρχούν στην κοινωνιολογία της οικογένειας στα μέσα της δεκαετίας³⁴.

σφαλίζει, όχι μόνο είναι «προσαρμοσμένη στην γεωγραφική και επαγγελματική κινητικότητα των αστακών μεσαίων στρωμάτων αλλά συμβάλλει επίσης στην διαμόρφωση ενός ατόμου αυτοελεγχόμενου και ικανού να λειτουργήσει στο πλαίσιο μιας φιλελεύθερης και δημοκρατικής κοινωνίας» (Cicchelli-Pugeault et Cicchelli, 1998: 92).

31. Ο όρος εισήχθη από τον αμερικανό βιολόγο Ουώλτερ Κάννον (*Η σοφία του σώματος*, 1932), για να εκφράσει την ικανότητα του οργανισμού να διατηρήσει σταθερά στοιχεία από τα οποία εξαρτάται η επιβίωσή του [βλέπε και Δ. Γ. ΤΣΑΟΥΣΗΣ (1983), *Η κοινωνία του ανθρώπου*, Αθήνα, Gutenberg, σ. 180].

32. Ο λειτουργισμός (functionalism) αποτέλεσε την κυρίαρχη θεωρητική κοινωνιολογική παράδοση – κυρίως στις ΗΠΑ (βλέπε και Giddens, 2002: 717).

33. Βλέπε πιο κάτω.

34. Η κυριαρχία αυτή διαπιστώνεται κατά την δεκαετία του 1960 [βλέπε, για παράδειγμα, B. FABER (1964), *Family, organization and interaction*, San Francisco, Chandler, σ. 16] αλλά και κατά την δεκαετία του 1970 [βλέπε, για παράδειγμα, D. J. H. MORGAN (1975), *Social theory and the family*, London, Routledge and Kegan Paul, 25-26].

3.2. Η δεκαετία του 1960, δεκαετία των κοινωνικών κινημάτων και αμφισβητήσεων, υπήρξε καθοριστική για την διαμόρφωση της σύγχρονης κοινωνιολογίας της οικογένειας. Στην αρχή της δεκαετίας αυτής δημοσιεύεται ένα κείμενο του Γκουντ³⁵, το οποίο θεωρείται κλασικό και στο οποίο μελετώνται οι εκτεταμένες και βαθύτατες αλλαγές της οικογενειακής πραγματικότητας στο πλαίσιο της διαδικασίας εκβιομηχάνισης και κοινωνικού εκσυγχρονισμού. Το κείμενο αυτό είναι σημαντικό γιατί αναδεικνύει την οικογένεια όχι ως «παθητικό αντικείμενο κοινωνικών μεταβολών» αλλά ως «υποκείμενο που με την δράση του συμβάλλει στον προσδιορισμό των τρόπων και των κατευθύνσεων της μεταβολής από την οποία επηρεάζεται» (Cicchelli-Pugeault et Cicchelli, 1998: 94). Την ίδια περίπου εποχή με το κείμενο του Γκουντ δημοσιεύονται σημαντικά κείμενα προβληματισμού για την ανάπτυξη της θεωρίας: το βιβλίο του Κρίστενσεν³⁶ αλλά κυρίως εκείνα που δημοσιεύονται από τον Νάι και τους συνεργάτες του (κείμενα των Νάι και Μπεράρντο³⁷, των Νάι, Ουάιτ και Φριντέρες³⁸, των Μπαρτζ και Νάι³⁹). Οι μελετητές αυτοί συνεχίζουν την αναζήτηση θεωρητικού πλαισίου η οποία χαρακτήρισε την προηγούμενη δεκαετία – και ιδιαίτερα ο Νάι⁴⁰ και οι συνεργάτες

35. W. GOODE (1963), *World Revolution and family patterns*, Glencoe, The Free Press.

36. H. CHRISTENSEN (1964), *Handbook of marriage and the family*, Chicago, Rand McNally.

37. F. I. NYE and F. BERARDO (1966), *Emerging conceptual frameworks in family analysis*, New York, MacMillan.

38. F. I. NYE, L. WHITE and J. FRIDERES (1969), «A partial theory of marital stability», Εισήγηση στο Εθνικό Συμβούλιο Οικογενειακών Σχέσεων (National Council on Family Relations), Washington DC.

39. K. BARTZ and F. I. NYE (1970), «Early marriage: A propositional formulation», *Journal of Marriage and the Family*, 32, σσ. 258-268.

40. Ο Ivan Nye θεωρείται, κυρίως λόγω κειμένων που θα δημοσιεύσει αργότερα, ως ο «πατέρας» της διαμόρφωσης του θεωρητικού πλαισίου της κοινωνικής ανταλλαγής στην μελέτη και έρευνα για την οικογένεια. Βλέπε και πιο κάτω.

του προτείνουν θεωρίες που αφορούν συγκεκριμένες όψεις της οικογενειακής ζωής και συγκεκριμένα οικογενειακά φαινόμενα. Ήδη, λοιπόν, από την δεκαετία αυτήν προβάλλονται επιμέρους θεωρίες για επιμέρους ζητήματα.

Κατά την δεκαετία αυτήν δημοσιεύεται, επίσης, ένα ακόμα κλασικό κείμενο του Χιλλ⁴¹ όπου σημειώνεται ότι ο σύγχρονος μελετητής της οικογένειας εγκλωβίζεται σ' ένα γνωστικό πλαίσιο και αδυνατεί να λάβει υπόψη ότι κάποιο τμήμα της πραγματικότητας που μελετά δεν καλύπτεται από τον τρόπο σκέψης που υπαγορεύει το πλαίσιο αυτό. Το κείμενο αυτό του Χιλλ είναι μια πρόωμη έκφραση της ανησυχίας που σταδιακά δημιουργεί μεταπολεμικά η προοδευτική ρευστοποίηση του οικογενειακού βίου (και όχι μόνον). Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο ότι κατά την δεκαετία αυτήν εμφανίζονται σημαντικά εισαγωγικά κείμενα για την προβληματική της σύγχρονης κοινωνιολογίας – με σημαντικότερο, ίσως, το βιβλίο που επιμελήθηκαν οι Μπελ και Βόγκελ⁴². Από την άλλη μεριά, η ανησυχία για το μέλλον της οικογένειας ενισχύεται λόγω της προοδευτικής μείωσης των γεννήσεων από τα μέσα της δεκαετίας αυτής – κυρίως στην Ευρώπη αλλά και στον δυτικό κόσμο γενικότερα. Αν και η έκταση, η διάρκεια και η σημασία της μείωσης αυτής θα συνειδητοποιηθούν αργότερα⁴³, η καινούργια πραγματικότητα που αυτή εκφράζει και δημιουργεί περιλαμβάνεται εφεξής (ρητά ή άρητα) στην σχετική με την οικογένεια προβληματική.

41. R. HILL (1966), «Contemporary development in family theory», *Journal of Marriage and the Family*, XXVIII/1.

42. N. W. BELL and E. F. VOGEL (eds) (1968), *A modern introduction to the family* (Revised Edition), New York, The Free Press. Η έκδοση αυτή έχει εμπλουτιστεί με 18 κείμενα που δεν περιλαμβάνονταν στην πρώτη (1960) παραπέμποντας, έτσι, και στις εξελίξεις της δεκαετίας – περιλαμβανομένης της σημασίας της φεμινιστικής προσέγγισης, στην οποία αναφερόμαστε στην συνέχεια.

43. Βλέπε π.χ. L. ROUSSEL (1987), «Deux décennies de mutations démographiques (1965-1985) dans les pays industrialisés», *Population*, 3.

Κατά την δεκαετία, ωστόσο, αυτήν ακμάζει το γυναικείο κίνημα και οι φεμινιστές κοινωνιολόγοι ασχολούνται ιδιαίτερα με τον χώρο όπου αναπαράγεται ο παραδοσιακός γυναικείος ρόλος ως ρόλος υποτελής και εξαρτημένος. Η κριτική τους επαναφέρει, έτσι, στο προσκήνιο τον Ένγκελς και την μαρξιστική προσέγγιση της αμφίδρομης σχέσης μεταξύ καπιταλιστικής κοινωνίας και πατριαρχικής οικογένειας ενώ, ταυτόχρονα, απαξιώνει την παρσονική αντίληψη της οικογένειας (την αξιοπιστία της οποίας είχαν ήδη κλονίσει τα εμπειρικά στοιχεία). Η φεμινιστική προβληματική για την οικογένεια που διαμορφώνεται κατά την δεκαετία αυτήν θα αναπτυχθεί και θα διατυπωθεί σε κείμενα που δημοσιεύονται κυρίως κατά τις επόμενες δύο δεκαετίες. Από την δεκαετία του 1980 και μετά, η φεμινιστική προβληματική εντάσσεται σταδιακά και ενσωματώνεται στην προβληματική της ρευστότητας που, όπως θα δούμε, αρχίζει τότε να επικρατεί.

3.3. Το ενδιαφέρον για την οικογένεια εντείνεται κατά την **δεκαετία του 1970**, κατά την οποία οι παρατηρούμενες μεταβολές στην οικογένεια, οι σχετικές με αυτήν επιστημονικές ανησυχίες και οι προβληματισμοί που ενέπνευσαν οι αμφισβητήσεις της προηγούμενης δεκαετίας εκφράζονται σε μια σειρά από σημαντικά για την θεωρία της οικογένειας κείμενα. Όπως και στις προηγούμενες δεκαετίες, κάποιοι προβληματισμοί αφορούν καθαρά την θεωρία με κύριο εκφραστή τον Μπαρ που συνεργάζεται με μερικούς ήδη καθιερωμένους θεωρητικούς για να προτείνει τρόπους συγκρότησης θεωρίας σε μια πληθώρα ερευνητικών χώρων. Έτσι, από τα σημαντικότερα κείμενα αυτού του προσανατολισμού που δημοσιεύονται κατά την δεκαετία αυτήν είναι του Μπαρ⁴⁴ αλλά και το δίτομο έργο των Μπαρ, Χίλλ, Νάι και

44. W. R. BURR, 1973, *Theory construction and the sociology of the family*, New York, John Wiley.

Ράις⁴⁵. Εξάλλου, ο Μπαρ θεωρείται ως ο κύριος εκφραστής της θεωρίας της συμβολικής διαντίδρασης στον χώρο της οικογένειας⁴⁶ – και της έμφασης στην μελέτη διαδικασιών προκειμένου να αποσαφηνιστούν τα νοήματα που προκύπτουν από την διαντίδραση αλλά και την διαμορφώνουν, όσον αφορά τις σχέσεις των μελών της οικογένειας μεταξύ τους αλλά και τις σχέσεις της οικογένειας με άλλες ομάδες, σύνολα ή φορείς.

Η θεωρία της συμβολικής διαντίδρασης και η εφαρμογή της στην οικογένεια είναι μια από τις τέσσερις κύριες (άμεσες) θεωρητικές «συμβολές» της δεκαετίας αυτής. Η δεύτερη συμβολή είναι αυτή της σύγκρουσης (που, όπως και η τρίτη, οφείλει πολλά στον Ένγκελς) και κύριος εκφραστής της είναι, την δεκαετία αυτήν ο Σκαντσόνι⁴⁷ και, δευτερευόντως, ο Σπρέυ⁴⁸. Η τρίτη συμβολή είναι η φεμινιστική, στην οποία αναφερόμαστε αναλυτικότερα πιο κάτω. Τέλος, κατά την δεκαετία αυτήν ωριμάζει και η θεωρητική πρόταση της ανταλλαγής, που είχε ήδη διατυπωθεί από την προηγούμενη δεκαετία. Κυρίαρχη στην θεωρητική αυτήν πρόταση είναι η συμβολή του Νάι⁴⁹.

45. W. R. BURR, R. HILL, F. I. NYE and I. REISS (eds) (1979), *Contemporary theories about the family* (2 τόμοι), New York, Free Press. Στο σημαντικότατο αυτό έργο περιλαμβάνονται πολύτιμες συμβολές όχι μόνον για την συμβολική διαντίδραση αλλά και για την θεωρία της σύγκρουσης.

46. Βλέπε εκτός από Burr (1973) και W. R. BURR, G. LEIGH, R. DAY and J. CONSTANTINE (1979), «Symbolic interaction and the family» στο W. R. Burr, R. Hill, F. I. Nye and I. Reis (eds), *ό.π.*, 2ος τόμος, σσ. 42-111.

47. J. SCANZONI (1972), *Sexual Bargaining*, Chicago, University of Chicago Press και, δευτερευόντως, J. SCANZONI and M. SZINOVACZ (1980), *Family decision-making: A developmental sex role model*, Newbury Parc, CA, Sage.

48. J. SPREY (1979), «Conflict theory and the study of marriage and the family», στο W. R. BURR, R. HILL, F. I. NYE and I. REISS (eds), *Contemporary theories about the family*, New York, Free Press (2ος τόμος, σσ. 130-159).

49. F. I. NYE (ed.) (1976), *Role structure and analysis of the family*, Beverly Hills, CA, Sage· (1978), «Is choice and exchange theory the key?», *Journal of Marriage and the Family*, 40, σσ. 219-233· (1979), «Choice, exchange and the

Αλλά πέρα από τα κείμενα που συμβάλλουν άμεσα στον θεωρητικό προβληματισμό, κατά την δεκαετία αυτή δημοσιεύονται και πολλά άλλα που διαμορφώνουν περισσότερο ή λιγότερο έμμεσα την θεωρητική σκέψη. Οι κύριοι χώροι τους οποίους αφορούν τα κείμενα αυτά είναι τέσσερις:

Ο πρώτος αφορά την (επαναστατική, από την σκοπιά της οικογένειας) μεταβολή του γυναικείου ρόλου, έτσι όπως αυτός πλέον παρατηρείται και (υπό την επίδραση και του φεμινιστικού κινήματος) γίνεται λίγο-πολύ αποδεκτός ως κατάσταση αλλά και ως προοπτική. Οι περισσότερες δημοσιεύσεις επικεντρώνονται, όπως είναι φυσικό, στην σημασία της επαγγελματικής δραστηριότητας που καθίσταται εφεξής στοιχείο (και) του γυναικείου ρόλου τόσο (και κυρίως) ως προς την αμφίδρομη σχέση μεταξύ αυτής της δραστηριότητας και της οικογένειας όσο και ως προς την συνακόλουθη σχέση μεταξύ απασχόλησης και μητρότητας. Τα περισσότερα κείμενα αφορούν το πρώτο ζήτημα – άλλωστε, ήδη από την προηγούμενη δεκαετία, η συζήτηση για την θέση των γυναικών και την ισοτιμία των δύο φύλων επικεντρώνεται στο ζήτημα αυτό. Έτσι, δημοσιεύονται (και προκαλούν αίσθηση⁵⁰) κείμενα όπως αυτά της Χάβενς⁵¹, της Μισέλ⁵² και, με το τέ-

family», στο W. R. BURR, R. HILL, F. I. NYE and I. REISS (eds), *Contemporary theories about the family*, New York, Free Press, 2ος τόμος, σσ. 1-41 (1980), «Family mini-theories as special instances of choice and exchange theory», *Journal of Marriage and the Family*, 42, σσ. 479-490.

50. Αναφερόμαστε, βέβαια, εδώ μόνον για τα κείμενα που αφορούν την οικογένεια και επηρέασαν (άμεσα ή έμμεσα) την θεωρία γι' αυτήν.

51. F. M. HAVENS (1973), «Women, work and wedlock. A note on female marital patterns in the United States», *American Journal of Sociology*, 27/3, σσ. 225-241.

52. A. MICHEL (1973), *Family issues of employed women in Europe and America*, Leiden, E. J. Brill και (1975), «Modèles sociologiques de la famille dans les sociétés contemporaines», *Archives de Philosophie du Droit*, 20, σσ. 127-136. Στο τέλος της δεκαετίας, το 1978, δημοσιεύεται το σημαντικότερο από τα κείμενα της Μισέλ για το ζήτημα που εδώ εξετάζουμε. Πρόκειται για το *Sociologie*

λος της δεκαετίας, της Ουέιτ⁵³, των Μος και Φόντα⁵⁴. Λιγότερα είναι τα κείμενα που εκφράζουν τον προβληματισμό όσον αφορά την ουσιώδη διαφοροποίηση τόσο του μητρικού ρόλου όσο και της σχέσης μητέρας και παιδιού, λόγω ακριβώς της επαγγελματικής δραστηριότητας της γυναίκας. Από τα σημαντικότερα τέτοια κείμενα είναι αυτό των Χόφμαν και Νάι⁵⁵. Τέλος, από την πληθώρα φεμινιστικών κειμένων που δημοσιεύονται κατά την δεκαετία αυτήν, στην εξέλιξη του θεωρητικού προβληματισμού επέδρασαν κείμενα που συνδέουν γυναίκα (και γυναικείο ρόλο), οικογένεια (και αναπαραγωγή από αυτήν τόσο των ρόλων φύλου όσο του κοινωνικού συστήματος) και (καπιταλιστική) παραγωγή – όπως αυτά της Σμιθ⁵⁶ ή της Πάπανεκ⁵⁷.

Δεύτερον, η ρευστότητα της σύγχρονης οικογένειας δεν περιορίζεται στις διαφοροποιήσεις που δημιουργεί η μεταβολή του γυναικείου ρόλου: επισημαίνεται: (α) η αύξηση της συχνότητας των μονογονεϊκών οικογενειών (κυρίως ως συνέπεια της αύξησης των διαζυγίων) αλλά και (β) η εντελώς διαφορετική δομή και δυναμική της οικογένειας διπλής σταδιοδρομίας – δηλαδή της οικογένειας όπου και οι δύο σύζυγοι-γονείς όχι απλώς εργάζονται αλλά διαμορφώνουν μια καθημερινή οικογενειακή ζωή προ-

de la famille et du mariage (PUF), που κυκλοφόρησε στα ελληνικά σε μετάφραση-επιμέλεια Λ. Μ. Μουσούρου το 1981, με τίτλο *Κοινωνιολογία της οικογένειας και του γάμου* (Gutenberg).

53. L. J. WAITE (1980), «Working wives and the family life cycle», *American Journal of Sociology*, 86/2, σσ. 272-294.

54. P. MOSS and N. FONDA (1980), *Work and the family*, London, Temple Smith.

55. L. W. HOFFMAN and F. I. NYE (eds) (1974), *Working mothers*, San Francisco, Jossey-Bass.

56. D. SMITH (1973), «Women, the family and corporate capitalism», στο M. S. STEPHENSON (ed.), *Women in Canada*, Toronto, New Press.

57. H. PAPANEK (1979), «Family status production: the “work” and “non-work” of women», *Signs*, 4/4, σσ. 775-781.

σαρμοσμένη στις απαιτήσεις μιας σταδιοδρομίας. Πρωτοπόροι στην μελέτη αυτής της «άλλης» συζυγικής οικογένειας, που δεν είναι λιγότερο σημαντική επειδή αφορά μια μειονότητα οικογενειών, είναι το ζεύγος Ραποπόρτ⁵⁸, οι οποίοι επέσυραν την προσοχή των μελετητών στην λειτουργικότητα άλλων καθημερινών οικογενειακών διευθετήσεων από τις συμβατικές αλλά και την επίδραση των διευθετήσεων αυτών στα παιδιά με την διαμόρφωση προτύπων και συμπεριφορών που καλλιεργούν αυξημένες ικανότητες προσαρμογής στις απαιτήσεις του σύγχρονου βίου. Όσον αφορά την αύξηση των μονογονεϊκών οικογενειών, είναι ενδιαφέρον ότι κατά την δεκαετία αυτήν επισύρει ιδιαίτερα την προσοχή η αύξηση εκείνων όπου ο μόνος γονέας είναι ο πατέρας. Έτσι, για παράδειγμα, δημοσιεύεται ένα άρθρο του Γκέρσικ με τον προκλητικό τίτλο⁵⁹ «Πατέρες εξ επιλογής»⁶⁰.

Τρίτον, κατά την δεκαετία αυτήν δημοσιεύονται πολλά ιστορικο-κοινωνικά και ιστορικο-δημογραφικά κείμενα που μεταβάλλουν τον τρόπο αντιμετώπισης των σχετικών με την κοινωνιολογία της οικογένειας ζητημάτων. Η επίδραση του ενδιαφέροντος για την ιστορία της οικογένειας και η δυνατότητα αξιοποίησης υλικού (όπως αρχείων, δημοτολογίων κ.λπ.), η σημασία των οποίων για την τεκμηρίωση της εξέλιξης οικογενειακών σχημάτων και συμπεριφορών τότε επισημαίνεται, κλονίζει εκείνη την εποχή πολλές «βεβαιότητες» για την εξέλιξη αυτήν – άρα και τις θεωρητικές προσεγγίσεις που είχαν στηριχθεί σε αυτές τις «βεβαιότητες». Στην Αγγλία, οι μελετητές της «ομάδας του Καί-

58. R. RAPOPORT and R. RAPOPORT (1971), *Dual-career families*, London, Penguin· και 1976, *Dual-Career Families Re-examined*, New York, Harper and Row.

59. Προφανώς ο τίτλος ήταν διαφορετικά προκλητικός όταν δημοσιεύθηκε το κείμενο από ό,τι είναι σήμερα.

60. K. E. GERSICK (1979), «Fathers by choice: Divorced men who receive custody of their children», στο G. LEVINGER and O. NOLES (eds), *Separation and divorce*, New York, Basic Books, σσ. 307-323.

μπριτζ»⁶¹ «διατυπώνουν μια μέθοδο ταξινόμησης των σύγχρονων ευρωπαϊκών νοικοκυριών με βάση το μέγεθος και την σύνθεσή τους. Η εργασία αυτή τοποθετεί στο μουσείο των κοινωνιολογικών μύθων την αντίληψη περί προοδευτικής πυρηνοποίησης της δυτικής οικογένειας» (Cicchelli-Pugeault et Cicchelli, 1998: 93). Με την μελέτη τους, ο Λάσλετ⁶² και η ομάδα του τεκμηριώνουν την αμφισβήτηση της επίδρασης της εκβιομηχάνισης στο μέγεθος και την σύνθεση της οικογένειας. Ανοίγουν, έτσι, τον δρόμο για την αμφισβήτηση της αυτόματης (αν και πολύπλοκης) σχέσης μεταξύ κοινωνικής μεταβολής και οικογενειακών αλλαγών.

Αλλά η (κοινωνική) ιστορία της οικογένειας δεν περιορίστηκε στα στοιχεία του μεγέθους και της σύνθεσης των νοικοκυριών. Έδωσε, αντιθέτως, πολύ μεγαλύτερη σημασία στα οικογενειακά βιώματα και τις σχέσεις – και είναι η μελέτη αυτών των βιωμάτων και αυτών των σχέσεων που, εντέλει, θα επηρεάσει την κοινωνιολογία της οικογένειας, η οποία εισάγει έκτοτε την διάσταση της ενδεχόμενης μεταβολής στις σχέσεις μεταξύ των μελών μιας οικογένειας που φαίνεται να διατηρεί ένα σταθερό μέγεθος και να έχει αναλλοίωτες λειτουργίες. Έτσι, κείμενα όπως αυτά του Αριές⁶³, του Στόουν⁶⁴, του Σόρτερ⁶⁵ συμβάλλουν στην ιστορία της οικογένειας με την περιγραφή της ιστορικής εξέλιξης των οικογενειακών σχέσεων. Τα σημαντικά αυτά κείμενα όπως και εκεί-

61. Ομάδα μελετητών που δημιουργήθηκε από και εργάστηκε υπό τον Peter Lasslett και ανέλυσε τις απογραφές εκατό αστεακών και αγροτικών ενοριών στην Αγγλία μεταξύ των ετών 1574 και 1821.

62. Βλέπε P. LASLETT and R. WALL (eds) (1972), *Household and family in past time*, Cambridge, Cambridge University Press.

63. P. ARIZÈS (1973), *L'enfant et la famille sous l'Ancien Régime*, Paris, Seuil/Points.

64. L. STONE (1979), *The family, sex and marriage in England 1500-1800*, London, Harper Torchbooks.

65. E. SHORTER (1977), *Naissance de la famille moderne*, Paris, Seuil.

να του Φλαντρέν⁶⁶, του Μέντικ⁶⁷, της Χάρεβεν⁶⁸, του Λεβίν⁶⁹, των Γκούντυ, Τιρσκ και Τόμσον⁷⁰, αντιμετωπίζονται με ενδιαφέρον αλλά γίνονται ιδιαίτερα γνωστά αργότερα, κατά την επόμενη δεκαετία, οπότε και δημοσιεύονται μελέτες που όχι μόνον αναδεικνύουν την σημασία της αναζήτησης της πραγματικής ιστορικής εξέλιξης της οικογένειας αλλά και επιβάλλουν την αναθεώρηση των θεωρητικών προσεγγίσεων της εξέλιξης αυτής βάσει των ευρημάτων της αναζήτησης.

Τέλος, ο **τέταρτος χώρος** τον οποίο αφορούν τα σημαντικά για την θεωρία της οικογένειας κείμενα που δημοσιεύονται κατά την δεκαετία του 1970, είναι αυτός τον οποίο προσδιορίζουν τα θεωρητικά προβλήματα που πλέον συνειδητοποιούν οι μελετητές και, πιο συγκεκριμένα, τα προβλήματα που δημιουργούν οι προφανείς ήδη δυσκολίες τις οποίες δημιουργεί η ρευστότητα στην πρόβλεψη του μέλλοντος της οικογένειας. Στον χώρο αυτόν θα κατατάσσαμε το κείμενο του Τσέρλιν⁷¹ για την οικογένεια που δημιουργείται από τον δεύτερο γάμο των συζύγων (αυτή που πλέον αποκαλείται «ανασυσταμένη» οικογένεια) και που είναι ατελώς θεσμοποιημένη. Η συμβολή μελετητών όπως ο Τσέρλιν έγκειται στην εισαγωγή της έννοιας του «ατελώς θεσμοποιη-

66. J. L. FLANDRIN (1976), *Famille, parenté, maison, sexualité dans l'Ancien Régime*, Paris, Hachette.

67. H. MEDICK (1976), «The proto-industrial family economy: the structural function of household and family during the transition from peasant society to industrial capitalism», *Social History*, 1/3, σσ. 291-315.

68. T. K. HAREVEN (1976), «Modernization and Family History», *Signs*, 2/1, σσ. 190-206.

69. D. LEVINE (1977), *Family formation in an age of nascent capitalism*, New York, Academic Press.

70. J. GOODY, J. THIRSK and E. P. THOMSON (eds) (1979), *Family and inheritance: Rural society in Western Europe, 1200-1800*, Cambridge, Cambridge University Press.

71. A. CHERLIN (1978), «Remarriage as an incomplete institution», *American Journal of Sociology*, 84/3, σσ. 634-650.

μένου» οικογενειακού σχήματος – μια έννοια-κλειδί για την κατανόηση της λειτουργίας και της δυναμικής σχημάτων που είναι εναλλακτικά προς εκείνο της «συμβατικής» (συζυγικής) οικογένειας. Τούτο αποκτά ιδιαίτερη σημασία εφόσον, κατά την δεκαετία αυτήν, δημοσιεύονται τα πρώτα κείμενα που εκφράζουν τον προβληματισμό ο οποίος αρχίζει να διατυπώνεται ως προς μια «καινούργια» οικογένεια αλλά και νέους τρόπους (πολιτικές) για την αντιμετώπισή της. Τέτοια είναι, για παράδειγμα, τα μικρά κείμενα που τότε δημοσιεύει ο Σούσμαν⁷², ο Γκλαίτζερ⁷³ και άλλοι.

3.4. Κατά την **δεκαετία του 1980** όχι μόνον επανέρχονται με πιο συγκροτημένο τρόπο⁷⁴ τα ζητήματα που διατυπώθηκαν κατά την προηγούμενη, όχι μόνο αρκετοί από τους συγγραφείς που διατύπωσαν καινούργιες προβληματικές και επεσήμαναν νέες οπτικές δημοσιεύουν πολύ πιο ώριμα κείμενα σχετικά με ό,τι τους είχε ήδη απασχολήσει, αλλά διαμορφώνεται και ένα άλλο πλαίσιο θεωρητικού προβληματισμού. Το πλαίσιο αυτό διαγράφεται στα τέλη της δεκαετίας και συνίσταται σε μια διαφορετική επιστημολογικά, θεωρητικά και μεθοδολογικά προσέγγιση της οικογένειας. Στην προσέγγιση αυτήν κυριαρχεί η σημασία της αλληλεξάρτησης των υποκειμένων στην διαμόρφωση της ταυτότητας του καθενός αλλά και η αντίληψη της ιστορικότητας του υποκειμένου «που ονοματοθετεί τον κόσμο και συμβάλλει στην δια-

72. M. B. SUSSMAN (1971), «Family systems in the 1970's: analysis, policies and programs», *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 396, σσ. 40-56.

73. N. GLAZER (1978), «The rediscovery of the family», *Commentary*, 65/3, σσ. 49-56.

74. Επανέρχεται, για παράδειγμα, το ζήτημα της επίδρασης της νέας τεχνολογίας στις οικιακές εργασίες και, μέσω αυτών, στον ρόλο της γυναίκας ως νοικοκυράς – βλέπε R. SCHWARTZ COWAN (1983), *More work for mother. The ironies of household technology from the open hearth to the microwave*, New York, Basic Books.

μόρφωση των κανόνων που ορίζουν την ζωή του» (Cicchelli-Pugeault et Cicchelli, 1998: 98). Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας, έχει πλέον γίνει (σχεδόν) κοινός τόπος ότι η ποικιλία των οικογενειακών σχημάτων και η ρευστότητα που χαρακτηρίζει την οργάνωση του ιδιωτικού βίου δημιουργούν έντονα θεωρητικά προβλήματα αλλά και προβλήματα «πρακτικά» – δηλαδή προβλήματα πρόβλεψης του μέλλοντος της οικογένειας και των (εξατομικευμένων, εφεξής) οικογενειακών συμπεριφορών άρα και χάραξης και εφαρμογής μιας οικογενειακής πολιτικής.

Την συνειδητοποίηση της θεωρητικής ανεπάρκειας και την ανησυχία για την αντιμετώπιση οικογενειακών φαινομένων που κρίνονται ως συμπτώματα μιας εξέλιξης δυσάρεστης, την οποία η οικογένεια δεν μπορεί από μόνη της να αναστρέψει ή να ανακόψει, εκφράζουν κείμενα όπως αυτό των Μπέργκερ⁷⁵. Στο κείμενο αυτό οι συγγραφείς επισημαίνουν τις, κατά την άποψή τους, τρεις κύριες προσεγγίσεις του όλου ζητήματος – που είναι: η επηρεασμένη από το φεμινιστικό κίνημα ριζοσπαστική προσέγγιση, η συντηρητική που αντιδρά σε οτιδήποτε θα μπορούσε να απομακρύνει (ή να επικυρώσει την απομάκρυνση) από την παραδοσιακή οικογένεια και, τέλος, η προσέγγιση των επαγγελματιών της οικογένειας (ψυχολόγων, κοινωνιολόγων, κοινωνικών λειτουργών κ.λπ.) οι οποίοι διεκδικούν, λόγω της ενασχόλησής τους με την οικογένεια, το δικαίωμα λόγου και κυρίως παρέμβασης σ' αυτήν. Θα πρέπει, βέβαια, να τονίσουμε ότι η προβολή της σημασίας των τεχνοκρατών και στον χώρο της οικογένειας πρέπει να μην αποσιωπά το γεγονός ότι, εντέλει, και αυτοί μπορεί να είναι φεμινιστές ή συντηρητικοί (για να μείνουμε στις κατηγορίες των Μπέργκερ) ή οτιδήποτε άλλο.

Κατά την δεκαετία αυτήν επικρατεί σταδιακά η προβληματική της **ρευστότητας** των οικογενειακών σχημάτων. Τα (πολλά)

75. Brigitte and Peter BERGER (1983), *The war over the family. Capturing the middle ground*, London, Penguin.

κείμενα που δημοσιεύονται είναι ενός ευρέως φάσματος θεωρητικών και ιδεολογικών τοποθετήσεων και πραγματεύονται τις συνθήκες, τα χαρακτηριστικά, τις επιπτώσεις της ρευστότητας αυτής. Τα κείμενα αυτά αποβλέπουν λιγότερο στην ικανοποίηση θεωρητικών επιστημονικών στόχων και περισσότερο στην διευκόλυνση, αφενός, της επιστημονικής μελέτης της οικογένειας (κυρίως ως τρόπου οργάνωσης του ιδιωτικού βίου) και, αφετέρου, της πρότασης μέτρων για την αντιμετώπιση των προβλημάτων της (ως τρόπου οργάνωσης του ιδιωτικού βίου αλλά και ως θεσμού). Τέτοια είναι, για παράδειγμα, τα κείμενα που δημοσιεύονται από την Σεγκάλ⁷⁶, τον Σκαντζόνι⁷⁷, τους Φέλντμαν και Φέλντμαν⁷⁸, την Γκίτινς⁷⁹, την Έλιοτ Ρόμπερτσον⁸⁰, τον Γουίτφιλντ⁸¹, την Μπαταλιόλα⁸². Αυτόν τον ίδιο στόχο υπηρετούν, εξάλλου, το εγχειρίδιο των Σούσμαν και Στεϊνμέτσε⁸³, όπως και τα εισαγωγικά για την κοινωνιολογία της οικογένειας κείμενα του Χάρρις⁸⁴ ή του Μελβίλ⁸⁵.

Η **φεμινιστική** προβληματική εξακολουθεί να εμπνέει ένα πλήθος δημοσιεύσεων. Σ' αυτήν την προβληματική παραπέμπουν

76. L. SEGAL (1983), *What is to be done about the family*, London, Penguin.

77. J. SCANZONI (1983), *Shaping tomorrow's family*, London, Sage, Library of Social Research.

78. H. FELDMAN and M. FELDMAN (eds) (1985), *Current controversies in marriage and family*, London, Sage.

79. D. GITTINS (1985), *The Family in Question*, London, MacMillan.

80. F. ELLIOT ROBERTSON (1986), *The family: Change or continuity?*, London, MacMillan.

81. R. WHITFIELD (1987), *Families matter*, London, Marshall Pickering.

82. F. BATTAGLIOLA (1988), *La fin du mariage?*, Paris, Syros/Alternatives.

83. M. B. SUSSMAN and S. K. STEINMETZE (1987), *Handbook of marriage and the family*, New York, Plenum Press.

84. C. C. HARRIS (1983), *The family and industrial society*, London, George Allen and Unwin.

85. K. MELVILLE (1983), *Marriage and the family today*, New York, Random House.

(άμεσα ή έμμεσα) κείμενα για την σύγχρονη οικογένεια όπως αυτά της Χάρτμαν⁸⁶, των Μπάρετ και Μάκιντος⁸⁷, των Σόρensen και ΜακΛάναχαν⁸⁸. Αλλά, όπως ήδη είπαμε, η προβληματική αυτή έχει κυρίως επικεντρωθεί στο ζήτημα της γυναικείας απασχόλησης και της σχέσης της με την οικογένεια. Η σχέση αυτή ενδιαφέρει ιδιαίτερα ως σχέση αμφίδρομη: ο γυναικείος ρόλος και η διακύμανση των υποχρεώσεων που ο ρόλος αυτός συνεπάγεται κατά την διάρκεια του οικογενειακού κύκλου επιδρούν στην απασχόληση της γυναίκας. Ταυτοχρόνως, όμως, η απασχόληση αυτή συνδέεται με λίγο ως πολύ ουσιαστικές διαφοροποιήσεις τόσο της δομής της οικογένειας (δηλαδή του πλέγματος ρόλων) όσο και του οικογενειακού κύκλου. Έτσι, δημοσιεύονται κείμενα που επιτρέπουν πλέον συγκρίσεις μεταξύ καπιταλιστικών και σοσιαλιστικών χωρών ως προς την διαμόρφωση της σχέσης γυναικείας απασχόλησης και οικογένειας αλλά και τις διαφοροποιήσεις της. Τέτοια είναι, για παράδειγμα, τα κείμενα της Βαρσόφσκυ Λάπιντους⁸⁹ ή των Τίλλυ και Σκοτ⁹⁰. Αλλά, ήδη, τα κείμενα αυτά ξεφεύγουν από την λογική της προβληματικής στα πλαίσια της οποίας διατυπώθηκαν για να ενταχθούν μάλλον σ' εκείνη της ρευστότητας της οικογένειας και να την ενισχύσουν.

Η επισήμανση της ρευστότητας και η έγνοια για τις επιπτώσεις που αυτή έχει στην οικογένεια οδηγούν στον προβληματισμό ως προς την «**αποθεσμοποίηση**» της οικογένειας. Όπως εύστοχα σημειώνει ο Ρουσέλ, η αποθεσμοποίηση της οικογένειας (η

86. H. L. HARTMANN (1981), «The family as a locus of gender, class and political struggle: the example of housework», *Signs*, 6/3, σσ. 366-394.

87. M. BARRET and M. MCINTOSH (1982), *The anti-social family*, London, Verso.

88. A. SORENSEN and S. MCLANAHAN (1987), «Married women's economic dependency, 1940-1980», *American Journal of Sociology*, 93/3, σσ. 40-56.

89. G. WARSHOFKY LAPIDUS (ed.), 1982, *Women, work and the family in the Soviet Union*, M. E. Sharp.

90. L. A. TILLY and J. W. SCOTT (1987), *Women, work and family*, New York, Methuen.

οποία εφεξής καθίσταται όλο και περισσότερο πεδίο δύσκολων προσωπικών επιλογών) είναι η άλλη όψη της αβεβαιότητας που χαρακτηρίζει την εποχή μας. Ο Ρουσέλ περιγράφει αυτό που αποκαλεί «αβέβαιη οικογένεια» και το βιβλίο του με αυτό τον τίτλο⁹¹, δημοσιευμένο στο τέλος της δεκαετίας, προαναγγέλλει την σημασία που θα αποκτήσει σταδιακά η προσέγγιση αυτή.

Η ρευστότητα και η, λόγω και αυτής, αποθεσμοποίηση της οικογένειας θεωρούνται πλέον ρητά ή άρητα δεδομένες και εξηγούν την έντονη και αυξανόμενη ανησυχία των μελετητών ως προς το απρόσφορο των νοηματικών πλαισίων αλλά και των ερευνητικών μεθόδων για την περιγραφή και την αξιολόγηση των οικογενειακών φαινομένων αλλά και την παραπέρα ανάπτυξη της θεωρίας. Αυτήν την ανησυχία εκφράζουν κείμενα όπως αυτό των Τόμπσον και Γουόκερ⁹². Αυτήν την ανησυχία εκφράζουν επίσης κείμενα που αφορούν οικογενειακές διαπροσωπικές σχέσεις – σχέσεις από τις οποίες εξαρτάται και στις οποίες εντέλει συνίσταται η οικογένεια. Οι σχέσεις αυτές είναι στο επίκεντρο κειμένων διαφορετικών κατηγοριών προσανατολισμών, που θα μπορούσαν να συνοψισθούν σε κείμενα: (α) εισαγωγικά στην κοινωνιολογία της οικογένειας (όπως αυτό των Κέρστεν και Κέρστεν⁹³), (β) αναγνωριστικά των προβλημάτων και της προβληματικής των διαπροσωπικών σχέσεων στην σύγχρονη κοινωνία και οικογένεια (όπως αυτό των Μπέλλα κ.ά.⁹⁴), (γ) που περιγράφουν κριτικά την «εκσυγχρονισμένη» ή «συμμετρική» οικο-

91. L. ROUSSEL (1989), *La famille incertaine*, Paris, Points.

92. L. THOMPSON and A. J. WALKER (1987), «The dyad as a unit of analysis: conceptual and methodological issues», *Journal of Marriage and the Family*, 44/4, σσ. 889-900.

93. K. K. KERSTEN and L. K. KERSTEN (1988), *Marriage and the family. Studying close relationships*, New York, Harper and Row.

94. R. N. BELLAH, R. MADSEN, W. M. SULLIVAN, A. SWINDLER and S. TIPTON (1986), *Habits of the heart. Individualism and commitment in American life*, New York, Harper and Row.

γένεια (όπως αυτό των Γιανγκ και Γουίλμοτ⁹⁵), (δ) εστιασμένα στην «κρίση» της οικογένειας και στο ζήτημα και τα προβλήματα του διαζυγίου (όπως αυτό των Μπουργκινιόν, Ραλλύ και Τερύ⁹⁶), (ε) που αποβλέπουν στην κατανόηση της λειτουργίας και της δυναμικής σχημάτων όπως της οικογένειας διπλής σταδιοδρομίας (Σεκάραν⁹⁷), τόσο της «ανασυσταμένης» οικογένειας που ως όρος (και ως έγνοια) πρωτοεμφανίζεται κατά την δεκαετία αυτήν και που αξιολογείται κυρίως ως το περιβάλλον σχέσεων μέσα στο οποίο μεγαλώνει μια διευρυνόμενη κατηγορία παιδιών (Μπάμπας⁹⁸, Λεφσέρ⁹⁹) όσο και της μονογονεϊκής οικογένειας (Φύρστενμπεργκ και Νορντ¹⁰⁰, Γκαρφίνκελ και ΜακΛάναχαν¹⁰¹), (στ) που επικεντρώνονται στην ουσιαστική επανεξέταση της κοινωνικής πατρότητας και στις μεταβολές της πατρότητας και της βίωσης της στις σύγχρονες κοινωνίες (όπως είναι, για παράδειγμα, τα κείμενα του Παρκ¹⁰² ή των Λιούις και Ο'Μπράιεν¹⁰³) αλλά και που αντιμετωπίζουν την σχέση μεταξύ της (μεταβαλλόμενης)

95. M. YOUNG and P. WILLMOTT (1984), *The symmetrical family*, London, Penguin.

96. O. BOURGUIGNON, J.-L. RALLU et I. THÉRY (1985), *Du divorce et des enfants*, PUF, Travaux et Documents, Cahier No 111.

97. U. SEKARAN (1986), *Dual-career families*, San Francisco-London, Jossey-Bass.

98. L. BUMPASS (1984a), «Some characteristics of children's second families», *American Journal of Sociology*, 90/3, σσ. 608-623 (1984b), «Children and marital disruption: A replication and update», *Demography*, 21, σσ. 71-82.

99. N. LEFAUCHEUR (1989), *Dissociation familiale et délinquance juvénile, les avatars scientifiques d'une représentation sociale*, Paris, Έκθεση για την CNAF.

100. F. F. FURSTENBERG JR. and C. W. NORD (1985), «Parenting apart: Patterns of child rearing after marital disruption», *Journal of Marriage and the Family*, 47, σσ. 893-904.

101. I. GARFINKEL and S. S. McLANAHAN (1986), *Single mothers and their children: A new American dilemma*, Washington DC, Urban Institute.

102. R. PARKE (1981), *Fathers*, Cambridge, MA, Harvard University Press.

103. C. LEWIS and M. O'BRIEN (eds) (1987), *Reassessing fatherhood*, London, Sage.

πατρότητας και της οικογενειακής πολιτικής (όπως είναι, για παράδειγμα, το βιβλίο των Λαμπ και Σάγκι¹⁰⁴). Δημοσιεύονται επίσης, κατά την δεκαετία αυτήν, κείμενα που πραγματεύονται ζητήματα τα οποία δεν είχαν παλαιότερα απασχολήσει ως προς τις επιπτώσεις τους στην οικογένεια και τις σχέσεις μέσα σ' αυτήν: κείμενα που αφορούν τις επιπτώσεις που έχει η ανεργία στις οικογενειακές σχέσεις και την δυναμική τους (όπως αυτό των Φάγκιν και Λιτλ¹⁰⁵) αλλά και κείμενα σχετικά με την διαφοροποίηση της αντίληψης όσο και της πραγματικότητας του ρόλου των παππούδων (όπως είναι τα κείμενα των Μπένγκτσον και Ρόμπερτσον¹⁰⁶ ή της Ρουαγιαλ¹⁰⁷).

Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι, ενώ αναδεικνύεται η ποικιλία οικογενειακών σχημάτων αλλά και προσεγγίσεων της οικογενειακής πραγματικότητας, ενώ σημειώνεται ο θρυμματισμός της πραγματικότητας αυτής και η δυσκολία συνεκτικής θεώρησης των επιμέρους (συχνά εξατομικευμένων) στοιχείων της, εντείνεται και κορυφώνεται κατά την δεκαετία αυτήν το ενδιαφέρον για την ιστορική διάσταση των οικογενειακών φαινομένων. Θα έλεγε κανείς ότι παρατηρείται μια ασυναίσθητη στροφή προς το παρελθόν για να αντληθούν από εκεί οι βεβαιότητες που κλονίζονται, οι απαντήσεις σε ερωτήματα που μόνον μερικώς μπορούν πλέον να απαντηθούν, η έμπνευση για την αντιμετώπιση του αυξανόμενου προβλήματος αξιολόγησης των τάσεων ώστε να προβλεφθούν οι εξελίξεις (και, ενδεχομένως, να αντιμετωπισθούν με την χάραξη και εφαρμογή κατάλληλης πολιτικής). Δημοσιεύονται, έτσι, κείμενα αξιολογικά όπως αυτά του Ντυμπύ¹⁰⁸,

104. M. E. LAMB and A. SAGI (1983), *Fatherhood and family policy*, Hillsdale NJ, Lawrence Erlbaum.

105. L. FAGIN and M. LITTLE (1984), *The forsaken families*, London, Penguin.

106. V. L. BENGTSOON and J. ROBERTSON (eds) (1985), *Grandparenthood*, London, Sage.

107. S. ROYAL (1987), *Le printemps des grands-parents*, Paris, Robert Laffont.

108. G. DUBY (1981), *Le chevalier, la femme et le prêtre*, Paris, Hachette.

των Μίττεράουερ και Ζίντερ¹⁰⁹, του Γκούντν¹¹⁰, του Ντέμος¹¹¹, του Γκόλντθορπ¹¹², των Χάρεβεν και Πλάκας¹¹³, της Περό¹¹⁴.

Τέλος, καθώς η καταγραφή των δημογραφικών δεδομένων επιτρέπει την επισήμανση της έκτασης και της ταχύτητας των κοινωνικοπολιτισμικών εξελίξεων στον χώρο της οικογένειας (και όχι μόνον), η δημογραφία καθιερώνεται ως ένας κύριος εταίρος της κοινωνιολογίας όσον αφορά την μελέτη της οικογένειας¹¹⁵ και την πολιτική γι' αυτήν¹¹⁶ (για το ζήτημα αυτό βλέπε, για παράδειγμα, το σημαντικό άρθρο των Κέλλερχαλς και Ρουσέλ¹¹⁷).

3.5. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, η κοινωνιολογία της οικογένειας χαρακτηρίζεται από την συνειδητοποίηση της ανεπάρκειας των θεωριών. Τούτο δεν αποτελεί έκπληξη εφόσον οι εξελίξεις της (μεταπολεμικής) περιόδου, έτσι όπως τις σκιαγρα-

109. M. MITTERAUER and R. SINDER (1982), *The European family* London, Basil Blackwell.

110. J. GOODY (1983), *The development of the marriage and family in Europe*, Cambridge, Cambridge University Press.

111. J. DEMOS (1986), *The family and the life course in American history*, Oxford, Oxford University Press.

112. J. E. GOLDTHORPE (1987), *Family life in Western societies*, Cambridge, Cambridge University Press.

113. T. K. HAREVEN and A. PLAKANS (eds) (1987), *Family history at the crossroads*, Princeton, Princeton University Press.

114. M. PERROT (éd.) (1985-1987), *Histoire de la vie privée*, Paris, Seuil, 4 τόμοι.

115. Υποκαθιστώντας την ψυχολογία, που περνά σε δεύτερη μοίρα ως προς την μελέτη αυτήν – αλλά όχι και την κοινωνική ψυχολογία που παραμένει πολύτιμη για την κατανόηση σχέσεων (και) μέσα στην οικογένεια.

116. Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίες ούτε η αλληλοεπικάλυψη οικογενειακής και δημογραφικής πολιτικής ούτε η σε πολλές περιπτώσεις (όπως, π.χ., στην Γαλλία) υποκατάσταση της οικογενειακής από την δημογραφική πολιτική.

117. J. KELLERHALS et L. ROUSSEL (1987), «Les sociologues face aux mutations de la famille: quelques tendances des recherches 1965-1985», *L'Année Sociologique*, 37, Αφιέρωμα: «Sociologie de la famille 1965-1985».

φήσαμε, διαμόρφωσαν αυτήν την σταδιακή (και επίπονη) συνειδητοποίηση. Όπως και δεν αποτελεί έκπληξη η αναγνώριση στα στοιχεία που συνθέτουν την θεωρούμενη «κρίση» της οικογένειας και στοιχείων που εξηγούν την αξιοθαύμαστη αντοχή της. Ωστόσο, σε καίρια για την οικογένεια ζητήματα που είχαν ήδη απασχολήσει τους μελετητές («αποθεσιοποίηση» της οικογένειας, ανασυσταμένη οικογένεια, μονογονεϊκή οικογένεια¹¹⁸, διαφοροποιήσεις στους ρόλους των γονέων –ιδίως, μάλιστα, του πατέρα– όπως και στον ρόλο του παππού και της γιαγιάς) προστίθενται από την δεκαετία αυτήν η πραγματικότητα (και ο όρος) των νεόφτωχων αλλά και η συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας όπως και η διαπίστωση της ανάγκης συμπιλώσης οικογένειας και εργασίας – ζητήματα που αποδεικνύονται μεγάλης σημασίας για την οικογένεια και που αναπτύσσονται σε άλλα Κεφάλαια του βιβλίου αυτού.

Πέρα από την ενασχόληση με τα ζητήματα που δημιουργεί στην οικογενειακή καθημερινότητα η όλη κοινωνικο-οικονομική και κοινωνικο-πολιτισμική εξέλιξη, τρία είναι τα κεντρικά θέματα της εντελώς σύγχρονης εποχής: η ανεπάρκεια των θεωριών και η διαχείρισή της, η σημασία της ρευστότητας στην βιωσιμότητα της οικογένειας και, τέλος, η αντιμετώπιση της οικογένειας (δηλαδή η οικογενειακή πολιτική) με δεδομένες την ανεπάρκεια και την ρευστότητα που μόλις σημειώσαμε.

118. Η σχέση της αύξησης των μονογονεϊκών οικογενειών με εκείνη της συχνότητας συγκατοίκησης χωρίς γάμο έχει επισημανθεί και μελετάται τα τελευταία χρόνια: βλέπε L. L. BUMPASS and R. R. RILEY (1995), «Redefining single-parent families: Cohabitation and changing family reality», *Demography*, 32, σσ. 97-110. Όπως ήδη σημειώσαμε σε προηγούμενο Κεφάλαιο, η μελέτη του ζητήματος αυτού έχει οδηγήσει στην υπογράμμιση της αύξησης της συχνότητας των μονογονεϊκών οικογενειών όπου μόνος γονέας είναι ο πατέρας (βλέπε Eggebeen et al., 1996). Έχει όμως κυρίως συμβάλει στην σημασία της μελέτης της πατρότητας [βλέπε W. MARSIGLIO (1993), «Contemporary scholarship on fatherhood: Culture, identity and conduct», *Journal of Family Issues*, 14/4, σσ. 484-509].

3.6. Ας δούμε πώς διαμορφώνεται στις μέρες μας το ζήτημα της ανεπάρκειας των θεωριών.

Ήδη από τα τέλη του 20ού αιώνα, η πραγματικότητα παρουσιάζει ένα χαρακτηριστικό που παλαιότερα δεν είχε: την ασυνέχεια. Όπως σημειώνει ο Τσαούσης (2002: 45), «Όλα δείχνουν πως μπαίνουμε σε μια νέα εποχή, κύριο χαρακτηριστικό της οποίας είναι η ασυνέχεια του σήμερα με το χτες. Το παρελθόν θα μετατρέπεται με ταχείς ρυθμούς από βιωματική εμπειρία σε απλή ιστορική γνώση. Κανείς δεν ξέρει και δεν μπορεί να προβλέψει τι θα είναι το αύριο, τι κρίσεις θα δημιουργήσει, τι δυνατότητες θα προσφέρει».

Η ασυνέχεια χαρακτηρίζει τόσο την κοινωνία όσο και τα κοινωνικά φαινόμενα και καθιστά προβληματική την αντιμετώπιση του παρόντος. Έτσι, δεν είναι εύκολο να ασχοληθεί κανείς με το παρόν της σύγχρονης οικογένειας κατά τρόπο που να τοποθετεί αυτό το παρόν στον χρόνο – κατά τρόπο που να συνδέει αυτό το παρόν με το παρελθόν της οικογένειας και με το μέλλον της. Γιατί, βέβαια, χωρίς την σύνδεση αυτήν, η ερμηνεία αλλά και η διαχείριση του παρόντος είναι απολύτως προβληματικές, εφόσον «παρόν» εν κενώ δεν νοείται. Ως εκ τούτου, η ανεπάρκεια των θεωριών δεν είναι μόνον θεωρητικό αλλά και πρακτικό πρόβλημα. Το πρόβλημα αυτό εμφανίζεται ιδιαίτερα έντονο στο επίπεδο της αντιμετώπισης της οικογένειας ως θεσμού άρα και της «αποθεσμοποίησής» της – και, συνακόλουθα, στο επίπεδο της σύνδεσης θεσμού, «αποθεσμοποίησης» και οργάνωσης ιδιωτικού βίου. Θεωρίες που συνέβαλαν στην κατανόηση της διαμόρφωσης και της δυναμικής της οικογενειακής πραγματικότητας, δεν μπορούν πλέον και εφεξής να λειτουργήσουν ικανοποιητικά. «(...) όποια ιδεαλιστική ελπίδα (...) ότι κάποτε θα συμφωνήσουμε σε μια μεγάλη θεωρία προκειμένου να εξηγηθούν τα πάντα για τις οικογένειες έχει πλέον τελείως σβήσει και παραμεριστεί. Αυτό που βλέπουμε είναι η αυξανόμενη πληθώρα θεωριών, ο επιλεκτικός συνδυασμός στοιχείων διαφόρων θεωριών και παραλλαγές και

μετασχηματισμούς υπαρχουσών θεωριών. Είναι τώρα συνηθισμένο, αν όχι περισσότερο συνηθισμένο από ποτέ άλλοτε, να επικεντρώνονται οι θεωρητικές προσεγγίσεις σε συγκεκριμένα θέματα και ζητήματα. Άπειρες μικρές θεωρίες, θεωρίες του μεσαίου χώρου (middle-range), (...) χαρακτηρίζουν την βιβλιογραφία ιδιαίτερα σε περιοδικά και πεπραγμένα συνεδρίων και ημερίδων» (White and Klein, 2002: 28-29).

Το πρόβλημα της ανεπάρκειας των θεωριών είναι φανερό από την πληθώρα των θεωρητικών προσεγγίσεων και πλαισίων και την «εξειδίκευση» κάθε προσέγγισης σε ένα ή και περισσότερα φαινόμενα. Αυτή η θεωρητική πολυδιάσπαση, αδιανόητη παλαιότερα, έχει οδηγήσει σ' έναν θεωρητικό πλουραλισμό, ο οποίος επιτρέπει όχι απλώς την επιβίωση αλλά και την ανανέωση των θεωρητικών αναζητήσεων. Η αναφορά σε θεωρίες έχει πλέον εξελιχθεί σε αναφορά σε θεωρητικά πλαίσια – δηλαδή σε σύνολα προτάσεων και υποθέσεων τόσο γενικών ώστε να μπορούν να προσαρμοστούν στις ανάγκες, περιγραφής, κατανόησης, αξιολόγησης ποικίλων φαινομένων που διαφοροποιούνται και παραλλάζουν στον κοινωνικό χώρο και χρόνο. Οι Ουάιτ και Κλάιν (2002) αναφέρονται σε επτά θεωρητικά πλαίσια που χρησιμοποιούνται σήμερα για την μελέτη οικογενειακών φαινομένων: της κοινωνικής ανταλλαγής, της συμβολικής διαντίδρασης, της ανάπτυξης του οικογενειακού κύκλου¹¹⁹, των συστημάτων, της σύ-

119. Έχουμε αλλού χρησιμοποιήσει την προσέγγιση αυτήν (βλέπε Λ. Μ. Μουσούρου, 1983, 1985β και 1989), που συνδέει τον κύκλο και τις φάσεις του με δημογραφικά, κατά κύριο λόγο, γεγονότα (γεννήσεις, ηλικίες, γάμους, διαζύγια, θανάτους κ.λπ.). Την χρησιμότητα της προσέγγισης αυτής δεν φαίνεται να μειώνει η ποικιλία της σειράς των γεγονότων και των χρόνων που συμβαίνουν αλλά και των μη-δημογραφικών μεταβλητών που παρεμβαίνουν στην διαχείριση των γεγονότων. Άλλωστε, οι μεταβλητές αυτές, που διαμορφώνουν αλλά και εκφράζουν τις σχέσεις των συζύγων μεταξύ τους, διαφοροποιούνται ανάλογα και με την φάση του οικογενειακού κύκλου [βλέπε και C. A. KAPINUS and M. P. JOHNSON (2003), «The utility of family life cycle as a theoretical and empirical

γκρουσης, το φεμινιστικό και το οικολογικό. Συνοψίζουμε στη συνέχεια πέντε από τα θεωρητικά πλαίσια, στην διαμόρφωση των οποίων έχουμε ήδη αναφερθεί στο Κεφάλαιο αυτό.

(α) **Το δομολειτουργικό πλαίσιο** (structural functionalism), κεντρική αρχή του οποίου είναι ότι η δομή της κοινωνικής πραγματικότητας γενικά και της οικογένειας ειδικότερα ανταποκρίνεται σε λειτουργίες που η πραγματικότητα αυτή επιτελούσε ή επιτελεί και, επομένως, είναι ακατανόητη χωρίς αναφορά στις λειτουργίες αυτές. Το πλαίσιο στηρίζεται στην θεωρία του Πάρσονς¹²⁰ και κυριάρχησε στην κοινωνιολογία της οικογένειας κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1950. Ενδεικτική της σημασίας του πλαισίου αυτού είναι η διαμάχη ως προς το κατά πόσον ξεπεράστηκε από μεταγενέστερες θεωρητικές αναζητήσεις. Κάποιοι μελετητές (όπως, για παράδειγμα, ο Ντ. Τσιλ¹²¹) υποστηρίζουν ότι έχει κυριαρχήσει ένας θεωρητικός πλουραλισμός που συνδέεται με την ποικιλία οικογενειακών καταστάσεων αλλά και προσεγγίσεων των καταστάσεων αυτών και που μείωσε σημαντικά την επιρροή του Πάρσονς. Κάποιοι άλλοι (όπως, για παράδειγμα, η Ντόροθυ Σμιθ¹²²), υποστηρίζουν πως ο δομολειτουργισμός του Πάρσονς και το πρότυπο της οικογένειας που αυτός προέβαλε ενυπάρχουν συνειδητά ή ασυνειδητά σε πολλές προσεγγίσεις των ποικίλων και διαπλεκομένων οικογενειακών φαινομένων.

(β) **Το πλαίσιο της κοινωνικής ανταλλαγής** (social exchange)¹²³,

tool: Commitment and family life-cycle stage», *Journal of Family Issues*, 24/2, σσ. 155-184].

120. Βλέπε και Ενότητα 3.1 παραπάνω.

121. D. CHEAL (1991), *Family and the state of theory*, Toronto, University of Toronto Press.

122. D. E. SMITH (1993), «The standard North American family», *Journal of Family Issues*, 14/1, σσ. 50-65.

123. Βλέπε και Ενότητα 3.3 παραπάνω.

που βασίζεται στην αρχή ότι το άτομο λειτουργεί ορθολογικά και ότι, επομένως, επιλέγει δραστηριότητες και λύσεις που θα του επιφέρουν το μεγαλύτερο δυνατόν όφελος – ή, τουλάχιστον, θα έχουν το μικρότερο δυνατόν κόστος. Καθοριστική υπήρξε η συμβολή του Νάι¹²⁴ στην προσαρμογή της θεωρίας της ανταλλαγής στην μελέτη της οικογένειας. Το πλαίσιο αυτό έχει αποδειχθεί ιδιαίτερα χρήσιμο και για την μελέτη του διαζυγίου όπου, προφανώς, η ισορροπία μεταξύ κόστους και οφέλους έχει διαταραχθεί και δεν ικανοποιεί τον έναν ή και τους δύο συζύγους.

(γ) **Το πλαίσιο της συμβολικής διαντίδρασης** (symbolic interaction), που έχει ως επίκεντρο την κατανόηση της διαμόρφωσης, της αντίληψης και της έκφρασης του νοήματος έτσι όπως αυτό προσδιορίζει συμπεριφορές και σχέσεις αλλά και προσδιορίζεται μέσω αυτών. Στο μέτρο που η συμβολική έκφραση του νοήματος είναι κοινή στα μέλη μιας ομάδας, αυτή η συμβολική έκφραση συνιστά την κατεξοχήν συνεκτική της δύναμη. Όσον αφορά την οικογένεια (χώρο έντονης διαντίδρασης και σχέσεων προσώπων και ρόλων), η συμβολική διαντίδραση¹²⁵ οφείλει πολλά στον Μπαρ¹²⁶ και την ομάδα του. Το πλαίσιο αυτό έχει πολύ βοηθήσει στην κατανόηση των πολλαπλών πιέσεων τις οποίες βιώνει η εργαζόμενη μητέρα λόγω των πολλαπλών της ρόλων – γιατί μπορεί να μην συμπίπτουν οι προσδοκίες που έχει η ίδια και το περιβάλλον της από τους πολλαπλούς της ρόλους, γιατί οι ρόλοι αυτοί μπορεί να είναι ασαφείς για την ίδια ή και για το περιβάλλον, γιατί μπορεί να της δημιουργεί εξαιρετικές πιέσεις η ενδεχόμενη

124. Κυρίως με το κεφάλαιο «Choice, exchange and the family», στο W. R. BURR, R. HILL, F. I. NYE and I. REISS (eds) (1979), *Contemporary theories about the family*, ό.π., 2ος τόμος, σσ. 1-41.

125. «Πατέρας» της συμβολικής διαντίδρασης θεωρείται ο G. H. Mead, που οι παραδόσεις του στο Πανεπιστήμιο δημοσιεύθηκαν το 1934 με επιμέλεια του C. MORRIS. Πρόκειται για το έργο *Mind, self and society*, Chicago, Chicago University Press.

126. Βλέπε Ενότητες 2 και 3.3 παραπάνω.

έλλειψη (ή και εντύπωση έλλειψης) δυνατοτήτων ανταπόκρισής της στις απαιτήσεις ενός ή περισσότερων ή και όλων των ρόλων της. Η διαντίδραση μπορεί να χαρακτηριστεί από έντονες συγκρούσεις καθώς οι σχέσεις μεταξύ προσώπων και ρόλων είναι δυνατόν να μην γίνονται αντιληπτές κατά τον ίδιο τρόπο από όλους (να μην υπάρχει, δηλαδή, σύμπτωση συμβολικού νοήματος) – και, βέβαια, έτσι όπως γίνονται αντιληπτές, να μην είναι εξίσου ικανοποιητικές για όλους.

(δ) **Το πλαίσιο της σύγκρουσης (conflict)**, κεντρικές έννοιες στο οποίο είναι, όσον αφορά την οικογένεια, αυτές των μέσων (resources) και της δύναμης (power) – και της διαμάχης ως προς την χρήση τους. Κυρίαρχες είναι στο πλαίσιο αυτό η συμβολή του Μαρξ που, εξηγώντας ιστορικά την διαμάχη για την χρήση των μέσων παραγωγής (διαμάχη, την οποία καθιστά αναπόφευκτη η ανεπάρκειά τους), επέμεινε στην σημασία αντικατάστασης της αρχής «στον καθένα ανάλογα με την εργασία του» από την αρχή «στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του» αλλά και αυτή του Ένγκελς¹²⁷, για τον οποίο οι συγκρούσεις στην οικογένεια αντικατοπτρίζουν τις ευρύτερες ταξικές συγκρούσεις. Η θέση αυτή του Ένγκελς οδήγησε, όπως επισημαίνουν οι Ουάιτ και Κλάιν (2002: 146), στο καιρίο ερώτημα: «Οι συγκρούσεις στον γάμο και την οικογένεια αντικατοπτρίζουν απλώς την μακροκοινωνική διαδικασία ή η σύγκρουση στην οικογένεια είναι άλλου είδους;» Έτσι, κάποιοι μελετητές θεωρούν ότι η διαντίδραση στο πλαίσιο της οικογένειας είναι απλώς έκφραση της όλης κοινωνικής διαδικασίας και κάποιοι άλλοι πιστεύουν πως η σύγκρουση είναι, στο πλαίσιο αυτό, μοναδική γιατί τα μέλη της οικογένειας συνδέονται και με συναισθηματικές σχέσεις. Όπως είδαμε, κύριοι εκφραστές της θεωρητικής αυτής προσέγγισης στον χώρο της οικογένειας είναι από την δεκαετία του 1970 ο

127. Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους, ό.π.

Σκαντσόνι¹²⁸ – αλλά δεν θα πρέπει να υποτιμηθεί η σημασία μελετητών όπως ο Σπρέντ¹²⁹ (κυρίως) αλλά και, κατά την επόμενη δεκαετία, οι Μπρίνκερχοφ και Λούπρι¹³⁰ ή ο Σίνοβατς¹³¹.

Πολλά παραδείγματα χρησιμοποίησης της θεωρίας της σύγκρουσης σε σχετικές με την οικογένεια εμπειρικές έρευνες αφορούν το ζήτημα της βίας στην οικογένεια (βλέπε, για παράδειγμα, το σχετικό άρθρο των Τζόνσον και Φεράρο¹³²) – και, ιδιαίτερα, το ζήτημα της κακοποίησης των γυναικών από τον σύζυγο (βλέπε, για παράδειγμα, την πολύ σημαντική δουλειά του Στρωζ¹³³), το οποίο συνδέεται με εκείνο της ανισότητας των φύλων.

Το θεωρητικό πλαίσιο της σύγκρουσης είναι ίσως εκείνο που πλησιάζει το περισσότερο σ' αυτό που θα αποκαλούσαμε «μεγάλη θεωρία». Όπως σημειώνουν οι Ουάιτ και Κλάιν (2002: 169), «η θεωρία της σύγκρουσης ξεχωρίζει στο πάνθεον των θεωριών για την οικογένεια καθώς ενσωματώνει τον χρόνο και την ιστορία σε μια κοινή διαδικασία (την διαλεκτική). Ως μέρος μιας ιστορικής διαδικασίας, η θεωρία της σύγκρουσης συνδέει την με-

128. *Sexual Bargaining* (1972) και *Family decision-making* (1980) με τον M. Szinovacz, ό.π.

129. J. SPREY (1979), «Conflict theory and the study of marriage and the family», στο W. R. BURR, R. HILL, F. I. NYE and I. REISS (eds), *Contemporary theories about the family*, ό.π., 2ος τόμος, σσ. 130-159.

130. M. BRINKERHOFF and E. LUPRI (1989), «Power and authority in the family», στο K. ISHWARAN (ed.), *Family and marriage: Cross-cultural perspectives*, σσ. 213-238, Toronto, Wall and Thompson.

131. M. SZINOVACZ (1987), «Family power», στο M. SUSSMAN and S. STEINMETZ (eds), *Handbook of marriage and the family*, σσ. 651-694, New York, Plenum.

132. M. P. JOHNSON and K. J. FERRARO (2000), «Research on domestic violence in the 1990's: Making distinctions», *Journal of Marriage and the Family*, 62, σσ. 948-963.

133. M. STRAUS (1994), «State-to-state differences in social inequality and social bonds in relation to assaults on wives in the United States», *Journal of Comparative Family Studies*, 25, σσ. 7-24.

λέτη των σύγχρονων οικογενειών με οικογένειες του παρελθόντος. Αν και επιτρέπει μια μεγάλη και ευρεία προσέγγιση, μπορεί ταυτόχρονα να εστιασθεί στις συγκεκριμένες διαδικασίες διαχείρισης της συνδιαλλαγής και της σύγκρουσης έτσι ώστε να καταλάβουμε την καθημερινότητά μας». Άλλωστε, ένας από τους κύριους χώρους όπου το πλαίσιο αυτό διαμορφώνει επιτυχείς πρακτικές παρεμβάσεις είναι ο χώρος εκπαίδευσης ζευγαριών στις τεχνικές συνδιαλλαγής και διαπροσωπικής επίλυσης διαφορών.

(ε) **Το φεμινιστικό πλαίσιο**, τέλος, το οποίο διαμορφώθηκε κάτω από την επίδραση της φεμινιστικής σκέψης¹³⁴ και θεωρίας¹³⁵ αλλά και της φεμινιστικής προσέγγισης της οικογένειας, όπως την διαγράψαμε στο Κεφάλαιο αυτό. Βασική παραδοχή του πλαισίου αυτού σε σχέση με την οικογένεια είναι ότι η τελευταία «δεν προσδιορίζεται από το ποιοι την συναπαρτίζουν ούτε από το γεγονός της συγκατοίκησης, αλλά από μια δεσπόζουσα ιδεολογία που θεωρεί ότι μια συγκεκριμένη κατανομή εργασίας ή είδος συγκατοίκησης είναι κανονική ή φυσική. Έτσι, μέρος της οικογένειας θα ήταν και οι αντιλήψεις ότι στην οικογένεια κάποιες εργασίες είναι “γυναικείες” ή ότι, σε διεκδικήσεις επιμέλειας των παιδιών, είναι προτιμότερη η ανάθεση της επιμέλειας στην μητέρα λόγω μιας έμφυτης μητρικής ικανότητας. Έτσι, η οικογένεια είναι ένα σύνολο ιδεολογίας και κανονισμών που προσφέρεται στην ανάλυση διακρίσεων και ανισοτήτων οι οποίες βασίζονται στο φύλο» (White and Klein, 2002: 180). Ο χώρος της μελέτης της κατανομής των οικιακών εργασιών αλλά και των εργασιών που συνδέονται με την ανατροφή και την φροντίδα των παιδιών με-

134. Από την Simone DE BEAUVOIR (*Le deuxième sexe*, 2 τόμοι, Paris, Gallimard, 1949), στις φεμινίστριες Betty FRIEDAN (*The feminine mystique*, New York, Norton, 1963), Kate MILLET (*Sexual politics*, New York, Doubleday, 1970) και Juliet MITCHELL (*Women's estate*, New York, Pantheon, 1972) που εκπροσωπούν μια έντονα αντιφροϊδική φεμινιστική σκέψη.

135. Βλέπε, για παράδειγμα, J. DONOVAN (1985), *Feminist theory*, New York, Frederick Ungar.

ταξύ των συζύγων είναι σήμερα ένας από τους κύριους χώρους εφαρμογής του φεμινιστικού πλαισίου – και, μάλιστα, όπως κάποιοι ισχυρίζονται (βλέπε, π.χ., Thompson and Walker, 1995), η φεμινιστική είναι η κύρια προσέγγιση αυτού του χώρου, όπου πλέον οι εργασίες του καθενός από τους συζύγους δεν αξιολογούνται μόνον με τον αριθμό ωρών που αφιερώνονται σ' αυτές αλλά και με το κατά πόσον νοούνται ως «ανδρικές» ή «γυναικείες» εργασίες.

Το φεμινιστικό πλαίσιο έχει ως κύριο χώρο πρακτικής εφαρμογής την κριτική προσέγγιση της οικογενειακής πολιτικής αλλά και, όπως θα δούμε στην συνέχεια, της πολιτικής ως προς την συμφιλίωση οικογένειας και εργασίας. Παρά τις κριτικές που ο φεμινισμός έχει δεχθεί (και δέχεται) και που συνοψίζονται στην αντίληψη ότι πρόκειται περισσότερο για ιδεολογία και λιγότερο (ή καθόλου) για επιστημονική πρόταση, είναι αναμφισβήτητη η συμβολή του στην κατανόηση της λειτουργίας της οικογένειας όπως και στις προτάσεις για παρεμβάσεις που την αφορούν και που συνδέονται με το αναμφισβήτητο γεγονός ριζικών μεταβολών του γυναικείου ρόλου.

Δεν αναφερθήκαμε καθόλου στις παραλλαγές των πλαισίων που συνοπτικά αναφέραμε και που προσφέρουν έναν πολύτιμο πλούτο ιδεών και δυνατοτήτων ανάπτυξης (διεύρυνσης αλλά και εμβάθυνσης) της σκέψης. Πρέπει, ωστόσο, να σημειώσουμε τις πολλές δυνατότητες άκρως αποδοτικών συνδυασμών των πλαισίων αυτών¹³⁶ – με προφανέστερο τον συνδυασμό του πλαισίου της σύγκρουσης με το φεμινιστικό.

Θα πρέπει, τέλος, να τονίσουμε ότι η συνειδητοποίηση της ανεπάρκειας των θεωριών δεν συνιστά παράγοντα απαξίωσής τους αλλά, αντιθέτως, προϋπόθεση μεγιστοποίησης της πραγματικής τους σημασίας: μας επιτρέπει να αξιοποιήσουμε τις δυνα-

136. Υπενθυμίζουμε πως τα πλαίσια αυτά δεν είναι τα μόνα – ίσως, μάλιστα, για κάποιους μελετητές να μην είναι καν τα πλέον σημαντικά.

τότητες κατανόησης της πραγματικότητας που μας παρέχουν χωρίς να κινδυνεύουμε να παρασυρθούμε στην ψευδαίσθηση ότι μπορούμε να κατανοήσουμε και να διαχειριστούμε την πραγματικότητα στο σύνολό της «εφαρμόζοντας» μια θεωρία. Όσο οδυνηρή και να είναι για τον επιστήμονα η παραδοχή της θεωρητικής ανεπάρκειας¹³⁷, θα πρέπει να παραδεχθούμε ότι η ρευστότητα που χαρακτηρίζει τα οικογενειακά φαινόμενα, το ευμετάβλητο των φαινομένων αυτών αλλά και η προοδευτική ενίσχυση της τάσης θρυμματισμού τους σε εξατομικευμένες καταστάσεις και δυναμικές, αποκλείουν την εύκολη (γιατί γενικευμένη και γενικεύσιμη) θεωρητική προσέγγιση¹³⁸.

137. Οδυνηρή γιατί επαναφέρει αναπόφευκτα στο προσκήνιο την αμφισβήτηση της «επιστημονικότητας» των κοινωνικών επιστημών γενικά, της κοινωνιολογίας ειδικότερα και της κοινωνιολογίας της οικογένειας πιο συγκεκριμένα.

138. Είναι, έτσι, ενδιαφέροντες αλλά και απαραίτητοι θεωρητικοί προβληματισμοί σαν αυτόν που αναπτύσσει ο J. SCANZONI («Reconnecting household and community. An alternative strategy for theory and policy», *Journal of Family Issues*, 2001, 22/2, σσ. 243-264). Έχοντας ως σημείο εκκίνησης του προβληματισμού του όχι την οικογένεια αλλά την διατάραξη της κοινωνικής συνοχής, ο Scanzoni διατυπώνει την ιδέα ενός νέου κοινωνικού συμβολαίου μεταξύ οικογένειας και κοινωνίας – συμβολαίου που θα είχε ως στόχο την ενδυνάμωση της κοινωνικής συνοχής και ως «συνομιλητές» την κοινότητα και τα (κάθε είδους) ζευγάρια που είναι μέλη της. Εντοπίζει, μάλιστα, τέσσερα κεφάλαια στο συμβόλαιο αυτό: την εξασφάλιση των συμφερόντων των φύλων, των παιδιών, των ενηλίκων και των οικονομικά ασθενέστερων (για τους οποίους, ωστόσο, θεωρεί απαραίτητη και την κρατική παρέμβαση).

Η «ΚΡΙΣΗ» ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ¹

1. Εισαγωγή

Όπως είδαμε, οι ευρύτερες και πολυσήμαντες μεταβολές αλλά και τα προβλήματα που θεωρείται ότι αυτές δημιούργησαν, εξέθρεψαν μια έντονη ανησυχία για το μέλλον και τις προοπτικές της οικογένειας. Η ανησυχία αυτή που, στο επίπεδο τουλάχιστον των μελετητών, ενισχύεται από την ανεπάρκεια των θεωριών και των μεθόδων, συνοψίζεται με τον όρο «κρίση». Ο όρος αυτός δεσπόζει κατά τις τελευταίες δεκαετίες τόσο στον επιστημονικό λόγο όσο και στην έκφραση της κοινής γνώμης. Στο Κεφάλαιο, λοιπόν, αυτό θα επιχειρήσουμε να προσδιορίσουμε την «κρίση», να συνοψίσουμε τα επιχειρήματα που στηρίζουν την διαπίστωση της «κρίσης» και να τα αξιολογήσουμε ως πράγματι αποδεικτικά της «κρίσης». Με άλλα λόγια, θα επιχειρήσουμε να δούμε κατά πόσον τα δεδομένα που (θεωρείται ότι) τεκμηριώνουν την «κρίση» στοιχειοθετούν, σε μίαν άλλη ανάγνωση, την διαπίστωση της «μη-κρίσης».

1. Μια πρώτη προσέγγιση του ζητήματος που πραγματεύεται το Κεφάλαιο αυτό έχει αναπτυχθεί στο άρθρο «Κρίση της οικογένειας και κρίση αξιών» (Μουσούρου, 1999).